THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 213.

श्रीनागेशभट्टविरचिता

वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा ।

श्रीमद्दुर्बलाचार्यविरचितकुञ्जिका, श्रीमद्बालम्भट्ट-
विरचितकला इति टीकाद्वयेन संवलिता ।

फडके इत्युपाव्हानन्तशास्त्रिणा व्याकरणाचार्येण स्वटिप्पण्यादिभिः
परिष्कृत्य संशोधिता ।

THE

Vaiyākaraṇa Siddhānta Laghumañjūshā

BY SRI NAGES'ABHAṬṬA.

With *Kuñjikâ*-the Commentary of DURBALACHARYA,
and *Kalā*-the Commentary of BALAM BHAṬṬA.

Edited with Notes by
Pt. Sri Ananta S'āstrī, Phadke Vyākaraṇāchārya.

FASCICULUS V–५.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE,
Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1929
(Revised Edition)

श्रीः

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितमव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—२१३

Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.

Agents:

1 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.

2 Arthur Probsthain,
Oriental & Foreign Bookseller,
LONDON.

3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.

चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला

(ग्रन्थाङ्कः ४४)

नं० १९१, १९२, २२१, २१२, २१३.

श्रीनागेशभट्टविरचिता

वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा ।

श्रीमद्दुर्बलाचार्यविरचितकुञ्जिका, श्रीमद्बालम्भट्ट-
विरचितकला इति टीकाद्वयेन संवलिता ।

तस्याः

शक्तिप्रकरणमारभ्य स्फोटप्रकरणपर्यन्तः-
प्रथमो भागः ।

प्रकाशकः—
जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—
चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,
विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर के उत्तरफाटक,
बनारस सिटी ।

१९८९

श्री १०८ भैरवायनमः ।

विदितमस्ति तत्रभवद्भिः पण्डितवर्यैश्छात्रैश्च, यल्लघुमञ्जूषायाः स्फोटनिरूपणान्तो भागः काशिकराजकीयपरीक्षायां निवेशित इति । तदर्थं विद्यार्थिजनसौकर्यार्थं च स्फोटान्तो भागः संशोधितः । तदा च नष्टप्रायकृत्प्रत्ययस्थकुञ्जिकाटीकाया भाग एकखण्डपरिमितो बहुत्र बहुवारमन्वेषितोऽपि नैव श्रुतिपथमगच्छत् । इदानीमेव तु लब्धः प्रतिलिपीकृतश्चाचिरादेव तन्मुद्रणसमये सम्यक् संशोधनार्थं स्वीकरिष्यते । तदर्थं च ग्राहकैर्यतितव्यम् । एतद्ग्रन्थविषयकमन्यद्वा यद्वक्तव्यं तद्ग्रन्थान्ते निवेदयिष्यत इति विज्ञापयति–

अनन्तशास्त्री फडके
व्याकरणाचार्यः ।

टीकाद्वयोपेतलघुमञ्जूषाया विषयानुक्रमणिका ।

विषयः ।	पृष्ठम् ।
न्यायमते विषयतापदार्थनिरूपणम् ।	३३०
नलादिपदेभ्योऽपि बौद्धार्थस्यैव बोधः ।	३४५
सर्वज्ञानानां शब्दानुविद्धत्वम् ।	३५३
अत्र स्वरूपसूत्रभाष्योक्तिर्मानम् ।	३५७
विषयतानामपि ज्ञाने भानम् ।	३६३
अवयवातिरिक्तोऽवयवी नास्ति ।	३७३
शब्दार्थज्ञानानां बुद्धिधर्मत्वादितरेतराध्यासः ।	३८५
बौद्धपदार्थानङ्गीकारे दोषाः ।	३८८
स्फोटस्यान्तरप्रणवरूपत्वम् ।	३९१
ईश्वर एव स्फोटस्य श्रोता तद्वारा जीवस्य स्फोटोपलब्धिः ।	३९३
पदपदार्थकल्पनाऽसत्यत्वनिरूपणम् ।	३९८
वाक्यार्थनिरूपणम् ।	४१८
पदार्थोपस्थितेः स्मृतिरूपत्वखण्डनम् ।	४२०
वाक्याशक्तिस्थापनम् ।	४२४
अन्विताभिधानवादखण्डनम् ।	४३६
क्वचित्पदैरितरान्वितस्वार्थबोधकत्वम् ।	४४०
पदाध्याहारार्थाध्याहारोभयस्य साधुत्वम् ।	४४१
वर्णस्फोटनिरूपणम् ।	४५३
सामान्यतो जातिसिद्धिः ।	४६०
एकपदार्थेनैकैव जातिर्व्यङ्ग्या न सर्वा ।	४७४
जातिस्फोटनिष्कर्षः ।	४७७
वाच्यवाचकशक्तीनां निर्णयनिष्कर्षः ।	४८६
आकाङ्क्षाविचारः ।	४९८

इतिवाच्यवाचकशक्तिविचारः ।

तदन्तर्गतस्फोटनिरूपणं च ।

टीकाद्वयोपेतलघुमञ्जूषायाः—

शुद्धाशुद्धबोधकं पत्रम् ।

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठम् ।	पङ्क्तिः ।
ङीषो	ङीषो	३	३४
त्तुं म	तुम	५	५
र्स्ति	रस्ति	६	२२
ह्न्या	णिन्या	७	१८
घवे	घवयवे	७	२९
पदर्था	पदार्था	२४	२५
रथैं	रथैं	३८	२३
तै	ते	४०	१४
ग्ने	ग्रे	४८	१५
पश्च	पश्चा	६१	१२
घटा	घटा	६४	१४
उताभ	उतोभ	७४	३२
दिनां	दिना	७९	१७
एव	एवं	११४	३०
ताथ्या	तास्थ्या	१३४	९
रपुः	पुरः	१४०	२२
तत्रा	अत्रा	१६५	२४
रुश्चै	रुपश्चै	१७२	२८
यम् सं	यं सं	१९०	२४
नण्वा	नण्त्वा	१९६	१२
हुचा	हूचा	२१६	३१
जति	जिति	२४१	२७
षिय	विष	२५३	३०
शेप	शेष	२७६	१४
व्या	व्या	२८१	७
र्मिथ्या	र्मिमिथ्या	२८८	३
भव	भाव	२९९	१५
न्यया	न्यथा	३००	२६
त्वात्प	त्वाप	३१४	२४
किश्च	किञ्च	३३५	१९
यश	दृश	३३५	२०
प्रसा	वस्तुप्रसा	३३६	२६
वत्वदा	वादत्व	३५२	२८
रज्ञा	रकज्ञा	३६१	१५
काक्षा	काङ्क्षा	३६८	२०
भेद्य	वेद्य	३७०	१८
प्रति	प्राति	३७८	१९
र्वधा	र्वसाधा	३९२	२४
पूर्व	पूर्व	४१४	३१
माव	मव	४२३	३२
र्नानु	र्ना	४३०	१३
सुत्र	सूत्र	४४२	२४
संत	संमत	४५३	२२
उक्तं	उक्तां	४५५	२८
याण	यमाण	४५६	११
ग्रसिद्ध	प्रसिद्ध	४६८	२६
ष्टया	ष्ट्या	४८०	२६
विवणे	विवरणे	४८१	७
ज्ञानवि	ज्ञाननि	४८१	१५
त्यर्थं	त्यर्थः	४८२	१६

ष्टार्थबोधार्था। बुद्धे च तत्र प्रयोजनसम्पत्तेरुपायपरित्यागः। अत एव व्याकरणभेदेनोपाया अनियताः। तदुक्तम्—

उपादायापि ये हेयास्तानुपायान्प्रचक्षते।
उपायानाञ्च नियमो नावश्यमवतिष्ठते॥ इति।

ननु पदानामसत्यत्वे प्रतिनिध्युच्छेदः। तथाहि। "व्रीहिभिर्यजेत" इत्यादौ यागेन सकलद्रव्याक्षेपे व्रीहिश्रुतिर्नियमार्था—व्रीहिभिरेव नान्यैरिति। तत्र व्रीह्यभावे नित्यकर्मणः प्रारब्धकाम्यस्य च लोपो मा भूदिति प्रतिनिधिरुपादीयते। तत्र व्रीहित्वस्य शक्त्युपलक्षण-

(कुञ्जिकाटीका)

बुद्धेचेति। विशिष्टार्थे ऽवगते चेत्यर्थः। *उपादायापीति*। शब्दपरिज्ञाने शास्त्रमुपायः, ज्ञातेषु च तेषु प्रयोजनस्य सम्पन्नत्वात्तत्परित्यागः।

पदानामसत्यत्वे इति। वाक्यस्याखण्डत्व इत्यर्थः। *यागेनेति*। देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागो हि यागः। *नित्यकर्मण इति*। नित्यं हि कर्माशक्त्याङ्गपरित्यागेनाप्यनुष्ठेयम्। काम्यं तु कर्म अङ्गपरित्यागे विगुणमेव स्यात्, प्रारब्धे तु काम्ये तत्रापि प्रतिनिधिर्भवति इतिसूचनाय प्रारब्धपदम्। "प्रारब्धं काम्यमपि नित्यायते" षाष्ठन्यायात्। "दोषश्चासमाप्तौ स्याद्" इतिकात्यायनसूत्राच्च। ननु कथं प्रतिनिध्युपादानमत आह *शक्त्युपलक्षणत्वादिति*।

(कलाटीका)

इत्यादिसङ्ग्रहः। अपिः पूर्वसमुच्चये। तत्फलमाह—*विशिष्टेति*। वाक्यार्थेत्यर्थः। युक्त्यन्तरमपि तत्र सूचयन्नाह—*बुद्धे चेति*। *तत्र*। विशिष्टार्थे। *अत एव*। काल्पनिकत्वेन अत्यन्तत्यागादेव। *तदुक्तमिति*। हरिणेति शेषः। *हेया इति*। चामुण्डादिवत्पृषोदरादिरुपायशब्द इति भावः। *च*। किञ्च। अन्यस्यान्योपायत्वाभावादाह—*नावश्यमिति*।

प्रागुक्तरीत्या आह—*यागेनेति*। तदनुपादानेऽपीत्यादिः। तत्र नियमे सति तेन काम्योपक्रमाभावादाह—*प्रारब्धेति*। ननु तस्याश्रौतत्वात्कथं ततो ऽदृष्टमत आह—*तत्रेति*। 'व्रीहिभिर्यजेत' इत्य-

त्वात्प्रतिनिधेरपि श्रौतत्वमित्यग्रे निरूपयिष्यामः।

तत्र प्रतिनिध्युपादाने ऽपि तद्वाक्यार्थस्याखण्डस्याननुष्ठान्नित्यादेर्विलयः। नीवारकरणकक्रियाया अन्यत्वात्। एवं च 'क्रिया न प्रतिनिधीयते द्रव्यं तु प्रतिनिधीयते एव' इति न्यायोच्छेदः। किञ्च 'वनात्पिक आनीयताम्' इत्युक्ते 'कः पिकः' इति प्रश्नानुपपत्तिः। अ-

(कुञ्जिकाटीका)

केषाञ्चित्साहचर्येण जातिः शक्त्युपलक्षणम्।

इति हरिरीत्या जातिशक्तिनये व्रीहित्वस्यैव व्यक्तिद्वारा क्रियासाधनत्वाद् व्रीहित्वसहचरितशक्तेश्च नीवारेऽपि सत्त्वात्सोऽपि गृह्यते। *शक्तिः* अदृष्टविशेषसाधनत्वम्। *श्रौतत्वम्* । श्रुतिविहितत्वम्। *वाक्यार्थस्याखण्डस्येति* । व्रीहिकरणकयागस्यैव निरस्तावयवार्थस्य वाक्यार्थतया नीवारकरणकयागस्यानुष्ठाने विधिलोप इत्यर्थः। *नित्यादेरिति* । आदिना प्रारब्धकाम्यस्य। *क्रिया न प्रतिनिधीयते इति* । वाक्यार्थभूतायाः क्रियाया प्रधानत्वेन तत्परित्यागे प्रकृतकर्मण एव वैगुण्यापत्तिः। द्रव्यस्य तु अप्रधानत्वाद्भवति प्रतिनिधिरिति भावः।

अत एवोक्तं हरिणा—

अपूर्वस्य विधेयत्वात्प्राधान्यमवसीयते।
विहितस्य पदार्थत्वाच्छेषभावः प्रतीयते॥ इति।

अपूर्वस्य विधेयत्वात्तद्बोधकक्रियाया अपि प्राधान्यम्, विहितस्य सिद्धस्य द्रव्यस्य तु परार्थत्वाद् गुणत्वमिति तदर्थः। *प्रश्नानुपपत्तिरिति* । 'वनादानीयताम्' इति पदयोरर्थो ज्ञातः पिकपदार्थस्तु न

(कलाटीका)

ज्ञेत्यर्थः। *शक्तीति* । व्रीहिजन्यापूर्वसाधनत्वशक्तिरित्यर्थः। *अग्रे* । विधिवादे। एवं वस्तुस्थितिमुक्त्वा प्रतिज्ञातं वक्तुमाह—*तत्रेति* । व्रीह्यभावे प्रतिनिधिनीवारद्रव्यरूपामित्यर्थः। *अखण्डार्थस्य* । व्रीहिकरणकक्रियारूपस्य। आदिना तत्समुच्चयः। तस्याश्रौतत्वेन ततोऽपूर्वाभावेन तस्यापूर्वसाधनत्वाभाव एव तस्य लय इति भावः। तदाह—*नीवारेति* । तृणधान्यविशेषः। अयमेव तत्प्रतिनिधिः। *एवञ्च* । तल्लये च। तथा च तदुच्छेद इति भावः। दोषान्तरमाह—

पि च "श्वेतं छागमालभेत" इत्यादौ क्रियायाश्छागद्रव्येण श्रौतः सम्बन्धः । द्वितीयाश्रुत्या साक्षात्प्रापितत्वात् ।

श्वेतगुणस्य तु तत्सामानाधिकरण्याद्वाक्यीयो निर्गुणद्रव्यस्य निरधिकरणगुणस्य चाभावात् तस्य छा-

(कुञ्जिकाटीका)

ग्रात इति तद्विषयकः प्रश्नो भवति । वाक्यवाक्यार्थयोश्चाखण्डत्वे पिकपदस्य तदर्थस्य वाऽभावात् प्रश्नानुपपत्तिरिति भावः । *श्रौतः सम्बन्ध इति* ।

अयं भावः—छागद्रव्यस्यालम्भनक्रियायाश्च सम्बन्धः श्रौतः, द्वितीयाश्रुत्या प्रापितत्वात् । सामानाधिकरण्यबलात् श्वेतगुणस्य सम्बन्धो वाक्यार्थबलाल्लभ्यमानो वाक्यीय इति दुर्बलः । तदुक्तं हरिणा—

क्रियया यो ऽभिसम्बन्धः स श्रुतिप्रापितस्तयोः ।
आश्रयाश्रयिणोर्वाक्यान्नियमस्त्ववतिष्ठते ॥ इति ।

आश्रयस्य छागस्य, आश्रयिणः श्वेतत्वस्य सम्बन्धस्तु वाक्याल्लभ्यत इति तदर्थः । वाक्यादखण्डस्य वाक्यार्थस्याभिव्यक्तौ तु अयं न्यायो नोपपद्यते । श्रौतवाक्यीययोर्भेदो हरिणा दर्शितः—

अप्राप्तो यस्तु शुक्लादिः संनिधानेन गम्यते ।
स यत्र प्रापितो वाक्ये श्रुतिधर्मविलक्षणः ॥ इति ।

"छागमालभेत" इत्यत्र द्रव्यस्य साक्षात्सम्बन्धः शुक्लादिगुणस्य तु सन्निधानवशात् वाक्यीयबलादवगतः । स च श्रुतिधर्मात्साक्षात्सम्बन्धाद्विलक्षण इति तदर्थः ।

ननु जातिनये जातिक्रिययोरेव साक्षात्सम्बन्धः, द्रव्यं त्वाक्षिप्तं तेनापि स्वाधेयो गुण इति द्रव्यगुणयोस्तुल्यत्वाद्गुणान्तरस्य ग्रहणं भवति न तु द्रव्यान्तरस्येत्यत्र किं विनिगमकमिति चेत् । सत्यम् । द्रव्यस्यैव शक्तत्वात्साक्षाज्जातिसम्बन्धित्वाच्च क्रियायोग्यं द्रव्यम् । गुणास्तु तत्कालोत्तरभावित्वाद्विप्रकृष्टा इति गुणा एव विकल्प्यन्ते । तदुक्तं हरिणा—

साक्षाद्द्रव्यं क्रियायोगि गुणस्तस्माद्विकल्प्यते ॥ इति ।

गुणद्रव्ययोः सम्बन्धः पश्चात्प्रतीयत इत्याह *निर्गुणद्रव्यस्येति*।

(कलाटीका)

किञ्चेति । एवमग्रेऽपि । वाक्यीयत्वमुपपादयति । *निर्गुणेति* ।

गेन सम्बन्धपूर्वकमेव क्रियया सम्बन्धात् । तत्र श्रुति-प्रापितद्रव्यात् वाक्यप्राप्तगुणस्य दुर्बलत्वात् । श्वेत-च्छागाभावे ऽन्यवर्णच्छाग आलभ्यते नतु श्वेतगुणयुक्तो मेषः, श्रुतिबाधापत्तेरिति सिद्धान्तः । अखण्डार्थत्वे सर्वस्यैकरूपत्वात्कस्य केन बाधः । अपि च पदार्थनिबन्धनवाक्यीयसकलमीमांसान्यायासिद्धिरिति चेद् न अखण्डादेव वाक्यात्तदर्थाच्च कल्पनया शास्त्रे पदपदार्थापोद्धारेण तमादाय सकलेष्टसिद्धेः । एवं च कल्पित-

(कुञ्जिकाटीका)

तस्य । गुणस्य । *सर्वस्येति* । द्रव्यस्य गुणस्य चेत्यर्थः । *एकरूपत्वादिति* । वाक्यवाक्यार्थयोरखण्डत्वेन श्रौतवाक्यीयविभागासम्भवाच्छागश्वेतयोरुभयोरपि श्रौतत्वमेवेति न कस्यापि बाधः स्यादिति भावः । *पदार्थनिबन्धनेति* । "नानृतं वदेद्" इत्यादौ नञः क्रियायामन्वये प्रसज्यप्रतिषेधः । 'अब्राह्मणमानय' इत्यादावुत्तरपदार्थान्वये पर्युदासोऽर्थः । "आदित्यो यूपः" इत्यत्र चाकचक्यादिगुणयोगाद्यूपे वर्तमान आदित्यशब्दो गौणः । "नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेद्" इत्यत्र नियतकाले वाग्विसर्गः । "यत्किञ्चित्प्रागग्नीषोमीयात्तत्सर्वमुपांशु कर्तव्यम्" इत्येवं ये पदार्थनिबन्धना विशेषास्तेतु पदपदार्थयोरसत्त्वे न व्यवतिष्ठेरन्नित्यर्थः । *अखण्डादेवेति* । तदुक्तं हरिणा—

अविभक्तेऽपि वाक्यार्थे शक्तिभेदादपोद्धृते ।
वाक्यान्तरविभागेन यथोक्तं न विरुध्यते ॥ इति ।

वाक्यार्थे अविभक्तेऽपि=अखण्डेऽपि, शक्तिभेदाश्रयेणापोद्धृते=कल्पनाबुद्ध्या पृथक् कृते, अवान्तरवाक्यार्थोपजननात्सिद्धमिति तदर्थः । एतेन 'गौर्वाहीक' इतिवाक्यस्याखण्डत्वे पदपदार्थाभावाद्गौणमुख्यवि-

(कलाटीका)

एको ग्रन्थः । *तत्र* । तथा सति । एवं वस्तुस्थितिमुक्त्वा प्रकृतमाह—*अखण्डेति* । वाक्यस्येत्यादिः । *सर्वस्य* । द्रव्यगुणाभ्यां सम्बन्धस्य । *एकेति* । वाक्यशक्त्यैव प्रतिपादितत्वादित्यर्थः । दोषान्तरगणमेकोक्त्याऽऽह—*अपि चेति* । श्रुतिलिङ्गाधिकरणोक्तेत्यर्थः । स्वरीत्या स्वशास्त्रवन्मीमांसोपयोगो न परोक्तरीत्याऽऽह—*एवञ्चेति* । तथा तदुपपत्तौ चेत्यर्थः । तत्र दोषान्तरमाह—*कि-

पदपदार्थाश्रयैर्मीमांसान्याश्रयैस्ताहृशाखण्डार्थबोधनम् ।

किञ्च पदैः पदार्थबोधे 'हरेऽव' 'दध्यानय' इत्यादौ संहितया पदस्वरूपनाशादर्थबोधानापत्तिः ।

किञ्च 'राजपुरुष' इत्यादौ पृथगुपस्थित्यपृथगुपस्थिती विरुद्धे आपद्येताम् । पदानां पृथगुपस्थापकत्वस्वभावत्वात् । वृत्तेस्तद्विपरीतत्वात् । वृत्तौ जहत्स्वार्थत्वादिविकल्पोऽपि वाक्यादेव वृत्तिनिष्पत्तिरिति मन्यमानानबुधान्प्रति कल्पनैव । एवमुत्तरपदार्थप्राधान्याद्यपि । 'श्वेतो धावति' इत्यादावखण्डमेव वाक्यं तन्त्रेणोभयार्थबोधकम् । एवं च सकलशास्त्रव्यवहारस्तदनुसारिलोकव्यवहारश्चापोद्धाराश्रयेणैव बोध्यः(१) । प्रकृतिप-

(कुञ्जिकाटीका)

भागानापत्तिरित्यपास्तम् । *पदैरिति* । पदानामेवार्थवत्त्वे इत्यर्थः । *विरुद्धे इति* । पदस्वभावात्पृथगुपस्थितिर्वृत्तिस्वभावाच्चापृथगुपस्थितिः स्यादित्यर्थः । *एवमिति* । कल्पनयैवेत्यर्थः । नन्वखण्डत्वे संहितावशात् 'श्वा' इति पदस्वरूपस्य नष्टत्वेन तदर्थासम्भवात् 'श्वा इतो धावति' इत्यर्थान्तरस्य कथं गतिरत आह *उभयार्थकमिति* ।

अयम्भावः—यथैकोऽपि ध्वनिर्नालिकाद्युपाधिवशान्नानाविधषड्जऋषभादिभेदवानुपजायते तथा तन्त्रेण श्वा इतः श्वेत इत्येवं भिन्नानामपि शब्दानां श्वेत इत्येकरूपता भवतीति ।

(कलाटीका)

ञ्चेति* । एवमग्रेऽपि । पदज्ञानस्य त्वन्मते बोधकरणत्वादिति भावः । यौगपद्यादाह—*विरुद्ध इति* । नन्वेवं कथं जहत्स्वार्थत्वादिभेदोऽत आह—*वृत्ताविति* । सिद्धान्ते तदप्यसम्भवीत्याह—*वाक्यादेवेति* । अत एवाह—*अबुधानिति* । उक्तकल्पनां तद्गतेऽन्यत्राप्यतिदिशति *एवमिति* । नन्वेवं कथं श्वेत इत्यादित उभयार्थस्य युगपद् बोधोऽत आह—*श्वेत इति* । अत्रोभयोरपि तन्त्रमेव । प्रसिद्धिविरोधाभावायाह—*एवञ्चेति* । तेषामसत्यत्वं चेत्यर्थः ।

(१) 'लोकव्यवहाराश्रयणैव बोध्य' इति पाठः ग०पुस्तके ।

त्ययविभागोऽप्येवमेव ।

तदुक्तम्—

धात्वादीनां विशुद्धानां लौकिको ऽर्थो न विद्यते ।(१)
कृत्तद्धितानामर्थश्च केवलानामलौकिकः ॥
प्राग् विभक्तेस्तदन्तस्य तथैवार्थो न विद्यते । इति ।

अत एव प्रकृतिप्रत्ययोभयार्थं क्वचिदन्यतर एवाभिधत्ते । (२)यथा 'इयान्' इति 'अहन्' इति च । तथा क्वचित्प्रत्ययद्वयेन कर्त्राद्यर्थबोधः । यथा 'पचति' इति । क्वचिदेकेनैव । यथा 'अस्ति' इति ।

किञ्च ये कस्मिंश्चिद् व्याकरणे प्रत्ययार्थत्वेनोक्तास्तेऽन्यत्र प्रकृत्यर्थत्वेनोक्ताः । तस्मात्पदपदार्थाद्यसत्य-

---

(कुञ्जिकाटीका)

ननु प्रकृत्यादीनामनर्थकत्वे "अर्थवन्तो वर्णा धात्वादीनामेकवर्णानां दर्शनाद्" इति भाष्यस्य का गतिस्तत्राह *धात्वादीनामिति* । भाष्यं तु प्रक्रियाऽभिप्रायेण । *अत एव* । प्रकृतिप्रत्ययतदर्थविभागस्यातात्त्विकत्वादेव । *पचतीति* । अत्र शपा तिपा च कर्तृबोधः । *ये कस्मिंश्चिदिति* । पदार्थविभागस्य तात्त्विकत्वे स्वसमञ्जसमेतत्स्यात । *असत्यमेवेति*। किञ्च 'अधिहरि' इत्यत्राधेः सत्यत्वे वाक्येऽप्याधिरधिकरणं बोधयेत, 'प्रज्ञुः' इत्यादाववयवार्थानुपलम्भाच्च, 'चित्रगुः'इत्यादौ च चित्रगोशब्दाभ्यामनुपाती देवदत्तादिः केन प्रत्याय्येत ।

(कलाटीका)

विशेषं वक्तुमुक्तमेवानुवदति *प्रकृतीति* । *तदुक्तं* । हरिणा । *विशुद्धानाम्* । प्रत्ययासमभिव्याहृतानाम् । एवमग्रेऽपि । आदिपदार्थमाह *कृदिति* । *अलौकिकः* । शास्त्रकृत्कल्पितः, नतु पारमार्थिकः । ननु कृदाद्यन्तानामर्थोऽस्त्वित्यत आह *प्रागिति* । विभक्तेः प्राक् । *तदन्तस्य* । कृत्तद्धितान्तस्येत्यर्थः । विशेषमेवाह *अत एवेति* । *किञ्चेति* । तस्यापि काल्पनिकत्वादेवेत्यर्थः । *ये* । अर्थाः । द्वितीयमुपसंहरति *तस्मादिति* । शास्त्रमपि तथैवेत्याह *शास्त्रम-

---

(१) एक एव श्लोक ग० पु० ।

(२) 'यथा-बोधः' इति नास्ति ग० पुस्तके ।

मेव । शास्त्रमप्यसत्यव्युत्पादकमेव ।

तदुक्तम्—

शास्त्रेषु प्रक्रिया भेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते ।
उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुपलालनाः ।
असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते ॥ इति ।

अनादिमिथ्याभूतशास्त्राभ्यासानुसारेणैव शब्दः शास्त्रज्ञलोकेनार्थप्रत्यायकतया गृह्यते केनचिद् । यथा घटादिकः सर्वोऽपि प्रपञ्चः परिच्छिन्नत्वेन गृह्यते । भावानामुत्पादं दृष्ट्वा च शाश्वतमपि ब्रह्मोत्पादवदिति मन्यते लोकेन तद्वत् ।

तदुक्तम्—

घटादिदर्शनाल्लोकः परिच्छिन्नो ऽवसीयते ।

(कुञ्जिकाटीका)

नन्वसत्यत्वे कथं शास्त्रप्रवृत्तिरत आह *शास्त्रमपीति* । अविद्यावर्णनं च तन्निरासद्वारा विद्योत्पत्त्यर्थमेव । *उपलालनाः* । प्रतारणाः । *असत्ये इति* । असत्यरूपे शास्त्रप्रक्रियामात्रेऽर्थे स्थितोऽविद्यामुत्सृज्य सत्यं विद्यास्वरूपं ब्रह्म समीहते प्राप्नोति ।

अयं भावः—नित्यमद्वयं ब्रह्म ये वदन्ति ते ब्रह्मण एवंविधानादिजीवात्मशक्तिं मन्यन्ते यद्वशात्तत्त्वं तिरोधाय अतत्त्वेन भेदेन व्यवहारः । स चाविद्याकृतः । यथाहि दण्डादिकारणं विलक्षणं घटादिकमुत्पादयति एवमविद्याऽपि विद्योत्पत्तौ हेतुः । *शब्दः* । एकैकपदा-

(कलाटीका)

पीति* । *तदुक्तम्* । हरिणा । *अविद्या* । प्रकृत्यादिरूपाऽसत्यपदार्थ एव । अत्र बीजमाह *उपाया इति* । *उपलालनाः* । भवन्तीति शेषः । तदाह *असत्ये इति* । असत्ये इत्यादेरर्थमाह *अनादीति* । अयं त्वान्तस्यार्थः । *शब्दः* । स्फोटब्रह्मरूपः । तत्रापि न सर्वेणेत्याह *केनचिदिति* । तज्ज्ञानसामग्रीमता । दृष्टान्तान्तरमाह *भावानामिति* । घटपटादीनामित्यर्थः । दृष्टान्तद्वयं हरिसंमतमित्याह *तदुक्तमिति* । *दर्शनात्* । तस्य तत्त्वदर्शनात् । अवसीयत इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः । वाक्यतदर्थयोरखण्डत्वे युक्त्यन्तरमप्याह

समारम्भात्तु भावानामादिमद्ब्रह्म शाश्वतम् ॥ इति लोको विश्वप्रपञ्चः । समारम्भ उत्पत्तिः ।

किञ्च 'त्वं ग्राममश्वः' 'अश्वो गच्छति' 'अजापयः शत्रून्' 'अजापयः पिब' इत्यादौ नामाख्यातसारूप्ये वाक्यार्थादेव पश्चात्पदपदार्थनिर्णय इत्यखण्डमेव वाक्यं बोधकमखण्डार्थस्येत्युचितम् ।

तदुक्तम्—

यथैवानर्थकैर्वर्णैर्विशिष्टोऽर्थोऽभिधीयते ।
पदैरनर्थकैरेवं विशिष्टार्थोऽभिधीयते ॥
नहि किञ्चित्पदं नाम रूपेण नियतं क्वचित् ।
पदानामर्थरूपं च वाक्यार्थादेव जायते ॥ इति ।

(कुञ्जिकाटीका)

त्मकः । *समारम्भमिति* । भावानामुत्पादं दृष्ट्वा ब्रह्म आदिमदिति व्यवह्रियते । *त्वंग्राममिति* । त्वं ग्राममगम इत्यर्थः । *अश्वइति* । "जै क्षये" णिजन्ताल्लुङ् सिप् । *अजापयइति* । अत्र षष्ठीसमासः । *यथैवेति* । यथा अनर्थकैर्वर्णैरभिव्यक्तः पदस्फोटो वाचकस्तथा अनर्थकैः पदैरभिव्यक्तो वाक्यस्फोटो वाचक इत्यर्थः । नहि किञ्चित्स्वरूपेण न नियतं किन्तु वाक्यार्थादेव पदार्थविभागः । यथा अजापय

(कलाटीका)

किञ्चेति । आद्ये ऽश्व इति श्विधातोर्लुङ् । अन्तेऽजापय इति च 'जै क्षय' इत्यस्य ण्यन्तस्य लङन्तम् । आदिना घटो भवति, भिक्षां देहीत्यादिपरिग्रहः । *सारूप्ये* । तद्विषये । बहुव्रीहिणा वाक्यविशेषणम् । *पश्चादिति* । वाक्यार्थादेव वाक्यार्थबोधादनन्तरमेवेत्यर्थः । न ततः प्राक् । तयोः सारूप्येण सन्देहेन क्रियाकारकान्यतरार्थत्वेनानिश्चयादिति भावः । *इतिहेतौ* । *तदुक्तं* । हरिणा । अव्यवहितोक्तम् । उक्तपदस्थले प्रक्रियायाः परीत्या वा आह *यथैवेति* । *विशिष्टोऽर्थः* । पदार्थः । *विशिष्टार्थः* । वाक्यार्थः । अत्र हेतुमाह *नहीति* । यतः किञ्चिदपि पदं रूपेण स्वरूपेण वा नावश्यं नियतं विभक्त्यादिभेदेन तेषां भेदादित्यर्थः । तत्सारूप्यविषयमाह *क्वचिदित्यादि* । क्वचित् तत्सारूप्यविषयपदानामर्थरूपे तन्निर्णय इत्याद्यर्थः । नन्वस्तु एवम-

वाक्ये ऽखण्डत्वं चापृथगुपस्थितिजनकत्वम् । अपृथगु-
पस्थितिविषयत्वं चार्थे ऽखण्डत्वम् । पदानां केवलानां
पृथगुपस्थापकत्वं वृत्तिघटकानामपृथगुपस्थापकत्वमिति
तु शास्त्रकृत्कल्पनैव । यदपि केवलं पदं सदित्यादि
प्रयुज्यते तदप्यन्ततोऽस्तिक्रियाघटितार्थबोधकमिति त-
दपि वाक्यमेव । साधनस्य साध्यक्रियाऽऽकाङ्क्षत्वात् ।
साध्यक्रियायाश्च साधनाकाङ्क्षत्वात् ।

एवमर्थे ऽपि ये वादिनां नानापक्षास्तेऽपि तत्त-

(कुञ्जिकाटीका)

इत्यत्र प्रागुक्तम् । *पदानां केवलानाम्* । वृत्तिबहिर्भूतानाम् । ननु
वाक्यार्थस्याखण्डत्वे एकार्थीभावव्यपेक्षाभेदासङ्गतिरत आह *शा-
स्त्रकृत्कल्पनैवेति* । ननु क्वचिदेकपदस्यापि वाचकत्वमस्तीत्याश-
ङ्क्याह *यदपीति* । यत्राप्येकमेव पदं निराकाङ्क्षं कृदन्तं सदित्यादि
प्रयुज्यते तत्रापि तद् अभूदस्ति नास्ति वेत्यादिक्रियासम्बन्धं विना
न परिसमाप्तार्थं भवति । एतदेवाह *अन्ततोऽस्तिक्रियेति* । तथाच
वाक्यार्थव्यतिरेकेण पदार्थो ऽसत्य एवेत्याशयः ।

अयं भावः । 'उपगोरपत्यम्' इत्यत्र जनिक्रियानिमित्तो ऽपत्यापत्यवत्स-
म्बन्धः । 'राज्ञः' इत्यादौ भरणादिक्रियानिमित्तः । 'घट' इत्यादौ तु पदा-
र्थमात्रस्यैव बुद्धिसत्ताया अव्यभिचारात्सैव सत्ता प्रतीयते इति । एत-
देवोपपादयति *साधनस्येति* । अयं भावः साध्यं साधनं च परस्परं
नियतमेव । केवलमाकाङ्क्षादिवशादितरपदार्थसंनिधाने नियत एव
प्रकाशते इति ।

(कलाटीका)

खण्डत्वं तयोः, परं तु खण्डशून्यस्वरूपं बाधितं यस्य वाक्यस्य सत्य-
त्वप्रक्रियासिद्धान्तस्तस्य सखण्डस्यैवानुभवादत आह *वाक्ये इति*।
तुल्ययुक्त्यैवाह *अपृथगिति* । परमतन्दूषयति *पदानामिति* ।
किञ्चपदैरिति। दोषाद्यभावायाह *केवलानामिति* । *किञ्च राजे-
ति* । दोषाभावायाह *वृत्तीति* । *कल्पनैवेति* । प्रागुक्तान्यदोषाणां
सत्त्वादिति भावः । प्रागुक्तमेव दार्ढ्यायाह *यदपीति* । प्रागुक्तग-
तिसम्भवादाह *अन्त इति* ।

एवम् । प्रकृत्यादिशब्दवत् । *अर्थेऽपि* । तद्विषयेऽपि *अत

च्छाऽऽस्त्रवासनावशात्कल्पिता एव । यथा अभिहितान्वयः । अन्विताभिधानमिति । संसर्गो वाक्यार्थः, संसृ-

(कुञ्जिकाटीका)

वासनेति । वासनावैचित्र्यमेव ज्ञानवैचित्र्ये हेतुर्नार्थवैचित्र्यमिति भावः। ननु वासनावैचित्र्यात् ज्ञानवैचित्र्यं, ज्ञानवैचित्र्याच्च वासनावैचित्र्यमित्यन्योन्याश्रय इतिचेन्न । वासनाऽभावे ऽप्यपूर्वपदार्थसंनिधे ज्ञानवैचित्र्यदर्शनात् । *अभिहितान्वयइति* ।

अयं भावः। लाघवात्पदानां पदार्थमात्रे शक्तिर्नत्वन्वयांशे ऽपि । गौरवात् । आकाङ्क्षादिलभ्यत्वेनान्यलभ्यत्वाच्च । एवञ्च पदेभ्यः प्रथमं पदार्थमात्रोपस्थितिः । पश्चात्पदार्थविशेषाणामन्वयरूपस्य वाक्यार्थस्योपस्थितिः । एवं च तात्पर्यवशादशक्य एवान्वय आकाङ्क्षादिवशात्प्रतीयते । अत एवोक्तं भाष्ये "यदत्राधिक्यं स वाक्यार्थ" इति ।

नचापदार्थस्यापि प्रतीतावतिप्रसङ्गः । स्वरूपसतः शक्यान्वयस्य नियामकत्वात् । एवंचाकाङ्क्षितादिपदसमुदायो वाक्यं संसर्गश्च वाक्यार्थ इति मीमांसकाः ।

एतच्चायुक्तम् । पदानामाशुविनाशित्वेन समुदायासम्भवात् । तेषां स्मरणकल्पने ऽपि सामान्ये ऽवस्थितानां पदानां विशेषे ऽवस्थानं दुरुपपादमेव । विशेषस्याशक्यत्वात् । अशक्यस्याप्युपस्थितौ शब्दार्थसम्बन्धस्यानित्यतापत्तिश्च । वाक्यार्थस्याशाब्दत्वे च पदार्थो ऽप्यशाब्द एव । वर्णानामप्याशुविनाशित्वात् । *अन्विताभिधानमिति* । तथाहि । अन्वयरूपे वाक्यार्थे ऽपि पदानां शक्तिः । 'घटमानय' इति प्राथमिकव्यवहारेण विशिष्ट एव शक्तिग्रहात् आनयनाद्यन्वितो घटादिरेव घटादिशब्दार्थः । तथाच सर्वभेदानुगुणसामान्यरूपो विशेषान्तरसंनिधानाद्विशेषविश्रान्तः पदार्थ एव वाक्यार्थः । आक्षिप्तपदान्तराणि पदान्येव च वाक्यम् । किञ्च अन्वयस्याशक्यत्वे शाब्दबोधविषयता न स्यात् । तत्र शक्तिग्रहस्य नियामकत्वात् । अशक्यस्याप्यनुभवविषयत्वे ऽतिप्रसङ्गात् ।

ननु पदार्थसामान्यान्वित एव शक्तिग्रहात् संसर्गविशेषो ऽशक्य एव । अन्यथा 'घटमानय' इति पदं श्रुत्वा 'पटमानय' इति वाक्यं श्रुतवतः तदेवेदमानयतिपदमिति प्रत्यभिज्ञा न स्यात् । पूर्ववाक्यस्य घटानयने शक्तस्य पटानयने ऽशक्ततया अर्थभेदेन शब्दभेदादिति चेन्न । पदार्थत्वेन रूपेण विशेषाणामन्वये शक्तिग्रहात् । अन्वितानां च

ष्टाः पदार्थाः स इति । जातिः पदार्थो व्यक्तिर्वेत्यादि ।

(कुञ्जिकाटीका)

विशेषरूपत्वादिति ।

एतन्मतेऽपि अर्थान्तरसामान्यान्विते एव पदानां शक्तिः । गवादि-विशेषान्वितस्त्वशक्य एवेति । अभिहितान्वयवादिमते वाक्यार्थलक्ष-णं सूचयति *संसर्गो वाक्यार्थ इति* । अयं भावः । यथा बलवता प्रेरित इषुरेकेनैव वेगाख्येन व्यापारेण चर्मच्छेदमुरोभेदं प्राणहरणं च करोति एवमेकेनैवाभिधाऽऽख्येन व्यापारेण पदार्थस्मृतिं वाक्यार्थबोधं च करोति । "यत्परः शब्दः स शब्दार्थः" इति न्यायादिति ।

अन्विताभिधानमते वाक्यस्यार्थं दर्शयति *संसृष्टा इति* । यथा "लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति" इत्यत्र ऋत्विक्प्रचरणस्यान्यतः प्राप्तत्वाल्लोहितोष्णीषत्वमात्रं विधीयते तद्वदिति भावः । नन्वन्वयांशस्य शक्यसम्बन्धितया लक्षणया बोधः सिद्ध इति चेन्न । तत्सम्बन्धस्य तच्छब्दबोधानुपयोगितच्छब्दबोधानुकूललक्षणायास्तत्राभावात् । मु-ख्यार्थबाधे सत्येव लक्ष्यार्थबोधात् । *स इति* । संसृष्टः पदार्थ एव वाक्यार्थ इत्यर्थः । एकैकस्यैव पदस्य वाक्यार्थबोधकत्वे पदान्तरवैय-र्थ्यापत्तेः । उत्तरपदानां व्यञ्जकत्वमिति चेत् । तर्हि आगतं समुदायस्य वाचकत्वमिति । *जातिः पदार्थ इति* । तथाहि । वाजप्यायनमते जा-तिरेव शब्दार्थः, नित्याया अपि तस्या व्यक्तिद्वारकं साध्यत्वम् । जातेश्चा-नाश्रयाया अभावात्सामर्थ्याद् द्रव्यं प्रतीयते । तत्र द्रव्यगताया जातेरे-कार्थसमवायेन क्रियान्वयित्वम् । गुणक्रियाशब्दानामपि गुणक्रियागतैव जातिर्वाच्या । उपसर्गादिरपि नामाख्यातसहभावी तदर्थस्य विशेष-द्योतकत्वाज्जातिपदार्थ एव । अर्थविशेषस्य विशिष्टविश्रान्तस्यैवावग-मात् । कर्मप्रवचनीयोऽपि सम्बन्धजातिनिष्ठ एवेति । ननु जातिश-क्तिवादे व्यक्तेरनुमानरूप आक्षेप एव, न शाब्दबोधविषयत्वमिति शक्त्य-नुभवशाब्दबोधयोः समानप्रकारकत्वेन कार्यकारणभाव इतिप्रवादास-ङ्गतिरिति चेद् ।

अत्र केचित् । समानवित्तिवेद्यत्वस्यैवाक्षेपपदार्थतया व्यक्तेरपि शाब्दबोधविषयत्वात् । व्याडिमते द्रव्यमेव पदार्थः । तस्यैव क्रियान्व-योपपत्तेः । जातेरुपलक्षणत्वाच्च व्यक्त्यन्तरेऽपि शक्तिग्रहः । आख्यातेऽपि च क्रियाविशिष्टं द्रव्यमेव पदार्थः । 'देवदत्तः पचति' इत्यादौ द्रव्य-

अत एव 'घट' इति प्रयुक्ते वैशेषिको ऽतिरिक्तमवय-विनं बुध्यते, साङ्ख्यो गुणसमूहम्, बौद्धादि पर-माणुसमूहम्।

यद्यपि ऋषीणां दर्शनं तत्त्वविषयं भवति तथापि तत्त्वभूतेन वस्तुना व्यवहारासम्भवाद्व्यवहारकाले ते-ऽप्यदृष्टतत्त्वसदृशा नानाप्रकारैर्व्यवहरन्तीति न तद्व-चसाऽपि पदपदार्थसत्यत्वं मन्तव्यम्।

अत्र वाक्यार्थस्यापेक्षिकं सत्यत्वं द्रष्टव्यम्। सर्व-

(कुञ्जिकाटीका)

स्यैव साक्षात्साधनत्वोपपत्तेरिति। *अतिरिक्तम*। परमाणुसमूहा-दतिरिक्तम्। *गुणसमुहम*। रूपत्वादिगुणसमूहमिति। विशकलितेषु तु तेषु घट इतिव्यवहारो न भवति, विलक्षणसंयोगस्यैव तन्नियामक-त्वात्। तत एव च 'घट उत्पन्न' इत्यादिरपि व्यवहारः। *अदृष्टेति*। अदृष्टं तत्त्वं यैस्तत्सदृशा इत्यर्थः। तदुक्तं हरिणा—

ऋषीणां दर्शनं यच्च तत्त्वे किञ्चिदवस्थितम्।
न तेन व्यवहारो ऽस्ति न तच्छब्दनिबन्धनम्॥ इति।

नानाप्रकारैरिति। शास्त्रवासनाभेदादिति भावः। ननु पदार्थ-स्याप्यसत्यत्वं न्याय्यमन्यथाऽद्वैतहानिरत आह *आपेक्षिकमिति*। व्यावहारिकमित्यर्थः। अत एव "पश्वादिभिश्चाविशेषाद्" इति सूत्रय-ता व्यासेनापि व्यवहारकाले विवेकिनामपि पश्वादिवदविवेकित्वं दर्शितम्। किञ्च अबुधबोधनाय प्रवृत्तं शास्त्रं कथं तत्त्वं वक्तुं पारयेत।

ननु वाक्यस्याखण्डत्वे पदपदार्थयोरसत्यत्वात् क्रियाकारकभा-वो वाक्यार्थ इति प्रवादासङ्गतिः, अत आह *वाक्यार्थश्चेति*। तदुक्तं

(कलाटीका)

एव* तत्तच्छास्त्रवासनावशात्कल्पितत्वेन तस्य तत्तदभ्यासादेव। ननु तत्तच्छास्त्रप्रणेतारः किं तत्त्वज्ञा उत न। आद्ये कथं तदुक्तपक्षाणा-मसत्यत्वम्। अन्त्ये पामरोक्तिवत्तेषामश्रद्धेयत्वापत्तिरत आह *यद्य-पीति*। *वस्तुना*। ब्रह्मणा। तत एवाह *सदृशा इति*। सन्त इति शेषः। नन्वेवं वाक्यार्थस्य सत्यत्वे द्वैतापत्तिरत आह *अत्रेति*। प्रक्रियायामित्यर्थः।

व्यवहारस्यासत्यविषयत्वात् ।

वाक्यार्थश्च प्रतिभामात्रविषयः । प्रतिभा च जन्मान्तरसंस्कारजाऽपि । यथा मधौ पिकस्य पञ्चमस्वरविरावो जन्मान्तरसंस्कारजः । अत एव शशशृङ्गमस्तीत्यादितो ऽपि सः । प्रतिभाविषयत्वाच्च प्रतिभा

(कुञ्जिकाटीका)

हरिणा—

विच्छेदग्रहणेऽर्थानां प्रतिभाऽन्यैव जायते ।
वाक्यार्थ इति तामाहुः पदार्थैरुपपादिताम् ॥ इति ।

देवदत्तादिपदानां पृथगर्थे गृह्यमाणे अन्यैव प्रतिभा जायते, वाक्ये चान्यैवेति प्रतिभैव वाक्यार्थ इति तदर्थः ।

ननु पदपदार्थयोरसत्यत्वे प्रतिभैव कथम्, अत आह *संस्कारजाऽपीति* । यथाहि सर्वेषां प्राणिनामाहारादिक्रिया अनादिप्रतिभावशान्नियता एवमिहापीत्यर्थः । तत्र संस्कारस्य जनकोऽभ्यासः । वासानायाश्चाभ्यासाभावात्संस्काराभावे प्रवृत्तिर्न स्याद्, अत उक्तम् *जन्मान्तरेति* । तदुक्तं हरिणा—

स्वरवृत्तिं विकुरुते मधौ पुंस्कोकिलस्य कः ।
जन्त्वादयः कुलायादिकरणे केन शिक्षिताः ॥ इति ।

मधुमासे कोकिलस्य पञ्चमस्वरविरावः केन शिक्षितः । लूतातन्तूनां कुलायरचना च प्रतिभावशादेव दृश्यत इति तदर्थः । तथाच अभ्यास एव सम्बन्धः । *पञ्चमेति* ।

वायुः समुत्थितो नाभेरोष्ठकण्ठशिरोहृदि ।
पञ्चस्थानसमुद्भूतः पञ्चमस्तेन संमतः ॥ इति ।

(कलाटीका)

विशेषान्तरमाह *वाक्यार्थश्चेति* । मात्रपदेन तस्य बाह्यरूपानावश्यकत्वं सूचितम् । आदिप्रतीत्युपपत्तये आह *प्रतिभेति* । अपिनैहिकतज्ज्ञात्यादि । एवं क दृष्टमित्यत आह *यथेति* । *मधौ* । वसन्ते । *अत एव* । तस्य मन्त्रादिविषयत्वादेव । *सः* । वाक्यार्थबोधः । नन्वेवमत्र प्रतिभातिरिक्तबाह्यस्वरूपाभावेन 'प्रतिभा वाक्यार्थः' इति जायमानो व्यवहारः कथमत आह *प्रतिभेति* । तस्या अपि तत्त्वम्, अन्यथा बाह्यतदाकारासम्भव इति भावः । वाक्यत्वमपि कारकाद्यन्वितक्रियाबोधकत्वमेव ननु प्रसिद्धम्, अत एव प्रागुक्तसङ्गतिस्तदाह

वाक्यार्थ इति व्यवहार इत्यलम् ।

ननु पदपदार्थकल्पनायामपि 'देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेन' इत्यादौ क्रियाकारकभावसम्बन्धस्य विभक्त्यैवोक्तत्वेन को वाक्यार्थः । सम्बन्धसम्बन्धस्य तु भाने न मानम्, अनवस्था चेति चेन्न । पदार्थानां परस्परविशेष्यविशेषणभावरूपान्वयस्य वाक्यार्थत्वात् । यद्यपि विभक्तिप्रकृत्यर्थगतविशेषणत्वमपि विभक्तिशक्यमेव तथापि विशेष्यनिष्ठम्, इतरपदार्थनिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यत्वं(१) वाक्यशक्यमिति

(कुञ्जिकाटीका)

व्यवहार इति । हर्यादीनां सिद्धान्त इत्यर्थः । *सम्बन्धस्येति* । अयं भावः । पदार्थसंसर्गो वाक्यार्थः । पदार्थत्वं पदजन्यप्रतीतिविषयत्वम् । विषयता च प्रकारताविशेष्यताऽन्यतररूपा । सा च न सम्बन्धे ऽस्तीति । * वाक्यार्थत्वादिति* । अयं भावः । व्याडिमते भेदो वाक्यार्थः । पदवाच्यानां द्रव्यान्तरनिवृत्तितात्पर्यकत्वात् । जातिवादिमते तु संसर्गो वाक्यार्थः । स च सामान्ये ऽवस्थितानां पदार्थानां संश्लेषः ।

यत्तु 'नीलो घटः' इत्यादौ घटादिपदसमभिव्याहृतो नीलादिशब्द एव अभेदरूपान्वयस्य बोधक इति । तन्न । केवलनीलपदस्य तत्र शक्त्यभावात् । समभिव्याहारस्य प्रयोजकत्वे तु वाक्यशक्तिर्दुर्वारा । *शक्यमेवेति* । प्रतीयमानस्य सर्वस्य शक्यत्वौचित्यात् । *उ-

(कलाटीका)

इत्यलमिति । ततोऽन्यत्र प्रागुक्तमते तादृशतत्त्वस्वरूपनिर्णयाय शङ्कते *नन्विति* । *इत्यादाविति* । परस्पराकाङ्क्षाजनकार्थबोधकपदघटितवाक्ये इत्यर्थः । समर्थसूत्रभाष्यमूलकमाह *क्रियेति* । इदमग्रे स्फुटीभविष्यति । ननु तत्सम्बन्धः सोऽन आह *सम्बन्धेति* । अन्यथाऽनुपपत्तेरेव, तत्त्वेत्याह *अनवेति* । पदार्थानामितिसूचितमाशयं विशदयति *यद्यपीति* । इदमपि तन्मूलकमग्रे स्फुटीभविष्यति । ननु तस्याप्यन्यथालाभेन कुतः शक्यत्वमत आह *एतच्चे-

(१) 'विशेष्यनिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यत्वम्' इति पाठः । ग० पुस्तके ।

बोध्यम् । एतच्चोपपादयिष्यते ।

ननु उक्तान्वयरूपवाक्यार्थस्य तद्घटकपदानुपस्थितत्वात्तत्र शक्तिग्रहासम्भवः, तथोपस्थिततद्विषयकशक्तिग्रहे च तस्यापूर्वत्वहानिरिति चेन्न । वृद्धव्यवहारदर्शनसहकृतमनसोपस्थितिविशिष्टे तद्ग्रहसम्भवात् । क्वचिदुपदेशेन तद्ग्रहसम्भवाच्च । क्वचिदाकाङ्क्षावशात्तदैव तत्र शक्तिग्रहो बोधश्च । पश्चाच्छास्त्रकृत्कल्पितान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तत्पदशक्तौ(१) व्यवस्थितायामर्थाद्वाक्ये उक्तान्वयविषया शक्तिरवतिष्ठते ।

(कुञ्जिकाटीका)

क्तान्वयेति* । इतरपदार्थनिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यतेत्यर्थः । *तद्घटकेति* । वाक्यघटकेत्यर्थः । *अपूर्वत्वादिति* । पदादनुपस्थित्या तत्र शक्त्यभावादिति भावः। *तथोपस्थितेति*। अन्विते शक्तिग्रहे चेत्यर्थः। *अपूर्वत्वहानिरिति* । अन्वयांशेऽपि पदशक्तिग्रहे तु वाक्यार्थत्वहानिरित्यर्थः । *तद्ग्रहेति* । वाक्यार्थशक्तिग्रहेत्यर्थः। *पश्चादिति* । प्रथमतो वाक्यार्थेऽवगते कल्पितान्वयव्यतिरेकाभ्यां

(कलाटीका)

ति* । अनुपदमेवेति भावः। अपूर्वो वाक्यार्थ इति प्रवादे अपूर्वत्वम्। तत्र पदार्थोपस्थितेः पूर्वं नियमतो वाक्यार्थांशे उद्बोधकासमवधानेन पदार्थोपस्थितिसमये वाक्यार्थोपस्थितेरभावेन शाब्दबोधप्रागवस्थितजनकशब्दज्ञानजन्यज्ञानाविषयत्वं तदाह *तद्घटकेति* । वाक्यघटकेत्यर्थः। *तथोपस्थितेति* । नियमेन ततः पूर्वं तत्कल्पनया तद्घटकपदादुपस्थितवाक्यार्थविषयकशक्तिग्रहे चेत्यर्थः । उक्तप्रकारस्यासार्वत्रिकत्वमाह *क्वचिदिति* । 'अयमेतस्यार्थः' इत्युपदेशेन जाते इत्यर्थः । *क्वचिदिति* । प्रागविज्ञातहरिद्रानामकनदीविशेषेण पुंसा हरिद्रायां नद्यां घोष इति वाक्ये श्रुते नदीपदसमभिव्याहारेण हरिद्राशब्दस्य शक्तिग्रहपूर्वकं नदीलिङ्गात्तत्सम्बन्धित्वेनावगततीरप्रत्ययवत् पदैः पदार्थानामुपस्थितावाकाङ्क्षाज्ञानादिसाचिव्यात्तत एवोपस्थिते वाक्यार्थे तत्सम्भव इत्यर्थः । नन्वेवं संसर्गो वाक्यार्थ इति प्रवादभङ्गोऽत आह *पश्चादिति* । *शक्तिरिति* । तथा

---

(१) तत्पदार्थे तत्पदशक्तौ' इति ग० पु० पाठः ।

सर्वथा अज्ञातस्य सम्बन्धस्य भानं त्वनुभवविरुद्धम्। इदं चार्थवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। तथा प्रातिपदिकार्थसूत्रे "षष्ठीशेषे" (व्या० सू० २।३।५०) इतिसूत्रेच भाष्ये। तत्रहि—'वीरः पुरुष' इत्यादौ 'विशेषणविशेष्यभावरूपं यद् आधिक्यं स वाक्यार्थः' इत्युक्तम्। तत्राधिक्यमिति स्वार्थे ष्यञ्। तत्र नान्यत्प्रवृत्तिनिमित्तम्।(१)

(कुञ्जिकाटीका)

पदानां स्वार्थमात्रपरत्वावगमादन्वयरूपे वाक्यार्थे वाक्यशक्तिरवतिष्ठते इत्यर्थः।

यदाधिक्यमिति। इदंचाभिहितान्वयवादे। तत्र हि पदानां परस्परान्वये पदार्थवशाद्यदाधिक्यं संसर्गः स वाक्यार्थः। *तत्र*। वा-

(कलाटीका)

च वाक्यस्य शक्तत्वव्यवहारोऽप्युपपन्नः।

अनुपस्थितस्यैव संसर्गस्य भानमिति इतरतान्त्रिकमतं दूषयति *सर्वथेति*। प्रकारत्रयेण ज्ञानसम्भवादित्यर्थः। तदेव विशदयति—*इदंचेत्यादि*। *स्पष्टमिति*। तत्र हि—"येषां पदानां सामान्येऽर्थे वर्त्तमानानां यद्विशेषे ऽवस्थानं स वाक्यार्थः" इत्युक्तम्। विशेषे—पदार्थसंसर्गरूपे। सच—उक्तरूप एव। सम्बन्धान्तरस्य समर्थसूत्रभाष्ये विभक्तिवाच्यतोक्तेस्तत्र तच्छक्तिरप्याकाङ्क्षावशादेव। तद्ध्वनयन्नाह *तथेति*। स्पष्टमित्यस्यानुषङ्गः। *तत्रहि*। अर्थवत्सूत्रे हि। *इत्यादाविति*। विशेषणविशेष्यभावस्याधिकस्य प्रतीत्या प्रातिपदिकार्थमात्राभावात्प्रथमा न प्राप्नोतीत्याशङ्क्येति शेषः। वीरप्रातिपदिकात्पुरुष इति शब्दान्तरस्यार्थो यः पुरुषत्वं तत्संसर्गेण वीरः क इत्येवमाकाङ्क्षया प्रापितविशेषणभावमनपेक्ष्य स्वार्थमात्रनिष्ठात्प्रथमा विधीयते। पश्चात्त्वाकाङ्क्षावशाद्विशेषणविशेष्यभावावगतिरुपजायते इति कैयटस्तदाह *विशेषणेति*। पुरुषे ऽपि वीरनिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यत्वमाधिक्यम्। तद्ध्वनयता तृतीयसूत्रमुक्तम्। तत्र हि—'राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्यमित्याधिक्यार्थत्वात्प्रथमा न प्राप्नोति' इत्याशङ्क्य 'यदत्र'—इत्याद्युक्तम्। तेन तस्यैव सत्त्वं स्पष्टमेवोक्तम्। तस्य तत्त्वमाह *तत्रेति*। तस्य केनचिद्रूपेण

---

(१) 'नान्यवृत्ति निमित्तम्' इतिपाठः ग० पुस्तके।

तदुक्तम्—

वाक्यरूपस्य वाक्यार्थे(१) वृत्तिरन्यानपेक्षया । इति ।

नन्वाकाङ्क्षादिसहकारेण पदैरेवोक्तसंसर्गस्यापि भानोपपत्तौ तत्र वाक्यस्य शक्तिकल्पने मानाभावो गौरवं च । आकाङ्क्षा च वक्ष्यते, इति चेन्न । तत्तत्समभिव्याहारे ऽर्थासंबद्धे बोधजनकत्वानुपपत्त्या सम्बन्धावश्यकत्वात् । पदेषु तत्तदर्थसम्बन्धवत् ।

तदुक्तं भट्टपादैः—

न विमुञ्चन्ति सामर्थ्यं वाक्यार्थे ऽपि पदानि नः ।
वाक्यार्थो लक्ष्यमाणो हि सर्वत्रैव च दृश्यते ॥ इति ।

हि=यतः । सर्वत्रैव=एकपदप्रयोगे ऽपि 'प्रविश'(२)

(कुञ्जिकाटीका)

क्ये । *अन्यत्* । विशेष्यविशेषणभावातिरिक्तम् । यथाहि—घटादिशब्दानां घटाद्यर्थे प्रवृत्तौ घटत्वादिकं निमित्तं नैवं वाक्यस्य वाक्यार्थप्रवृत्तौ किञ्चिन्निमित्तमस्तीत्यत आधिक्यमित्यत्र स्वार्थ एव ष्यञित्यर्थः । *वाक्यरूपस्येति* । न केवलपदानां शब्दस्वरूपं प्रवृत्तिनिमित्तं, यावता वाक्यरूपस्यापि शब्दस्यार्थे वर्तमानस्य वृत्तिरन्यानपेक्षया स्वरूपेणैव बोद्धव्या न तु तत्र निमित्तान्तरापेक्षाऽस्तीति । *अर्थासम्बद्ध इति* । असम्बद्धार्थबोधकत्वासम्भवाद्वाक्यस्यापि शक्तिरित्यर्थः । *लक्ष्यमाण*: । प्रतीयमानः । प्रविशेत्यत्र गृहमिति गम्यते,

(कलाटीका)

भाने प्रागुक्तदोषापत्तेराह *तत्रेति* *तदुक्तम्* । हरिणा । नैयायिकमतं खण्डयति प्रतिज्ञातं प्रतिपादयन् *नन्विति* । शाब्दत्वायाह *पैदरेवेति* । नन्वाकाङ्क्षाया आत्मादिनिष्ठत्वेन कथं पदवृत्तित्वमत आह *आकाङ्क्षा चेति* । अन्यथाऽतिप्रसङ्गापत्तेराह *बोधेति* । परसंमतमपीदमित्याह *तदुक्तमिति* । अपिना स्वार्थपरिग्रहः । पूर्वार्द्धोक्तार्थे हेतुमाह *वाक्यार्थ इति* । तदेवाह *हि यतइति* । नन्विदं लक्षणापरं न शक्तिपरमिति कथं प्रकृतसाधकमत आह *एत-

(१) 'वाक्यार्थे शक्तिरन्या' इतिपाठः ग० पुस्तके ।

(२) 'प्रविश' इति नास्ति ग० पुस्तके ।

'पिण्डीम्' इत्यादौ । एतदर्थश्चाग्रे वक्ष्यते । एवं च वाक्यार्थत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । तत्र प्रत्येकं पदस्य सामर्थ्यमिति न युक्तम्, विनिगमनाविरहात् । पदानां तद्विषयसामर्थ्यात्यागे युक्त्यन्तरमप्युक्तं तैः—

साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् ।
वर्णास्तथापि नैतस्मिन् पर्यवस्यन्ति निष्फले ॥
वाक्यार्थमितये तेषां प्रवृत्त्या नान्तरीयकम् ।
पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥ इति ।

एवं च पदतात्पर्यविषयता वाक्यसंबद्धत्वं च स्पष्टमेव । एवं च पदवृत्तिः केवलपदार्थबोधिका, वाक्यवृत्तिस्तु विशिष्टार्थस्यैव बोधिकेति बोध्यम् ।

यत्तु पदैःपदार्थोपस्थितौ पदार्थानां परस्पराकाङ्क्षादि·

(कुञ्जिकाटीका)

पिण्डीमित्यत्र भुङ्क्ष्वेति । *नयुक्तमिति* । कस्य पदस्य सामर्थ्यमित्यत्र नियामकाभावात्समुदायस्यैव युक्तमित्यर्थः । *तद्विषयेति* । वाक्यार्थविषयेत्यर्थः । *साक्षादिति* । वर्णा यद्यपि साक्षात्पदार्थमेव प्रतिपादयन्ति तथापि पदार्थस्य निष्फलत्वात् वाक्यार्थ एव पर्यवस्यन्तीत्यर्थः । वर्णैरेव पदार्थाभिव्यक्तेर्वर्णा इत्युक्तम् । पाके काष्ठानां ज्वालेवेति दृष्टान्तः । *नान्तरीयकामिति* । विनाऽर्थकेनान्तरेत्यनेन न-शब्दस्य "सुप्सुपा" इति समासः । ततो गहादित्वात् छः । येन विना न निष्पत्तिस्तन्नान्तरीयकमित्युच्यते । *पदतात्पर्येति* । वाक्यार्थेऽपि पदानां तात्पर्यं वाक्यार्थस्य वाक्यसम्बद्धत्वञ्चेत्यर्थः ।

(कलाटीका)

दिति* । पर्यवसितं प्रकृतमाह *एवं चेति* । तेषां तत्सामर्थ्यात्यागे इत्यर्थः । वाक्यार्थत्वं संसर्गस्य तथाऽनुवादात् । पदानामिति बहुवचनोक्त्या समभिव्याहृतानामित्यर्थो नतु प्रत्येकामिति तदाह *वाक्यार्थे इत्यर्थः* । उत्तरार्द्धेनैव युक्तेरुक्तत्वादाह *युक्त्यन्तरमपीति* । स्वार्थप्रतिपादनं निष्फलं नान्तरीयकमित्यर्थः । *वर्णाः* समभिव्याहृताः पदरूपाः । *मितये* । ज्ञानाय । प्राग्वदाह *एवं चेति* ।

तदीयमतान्तरं खण्डयति *यत्त्विति* । अर्थनिष्ठाऽऽकाङ्क्षामाह

वशादन्वयबोधो न तु स वाक्यसंबद्धः । वाक्यार्थ इत्य- स्य च वाक्यप्रयोजनमित्यर्थ इति । तन्न । अन्वयस्य श- ब्दासंबद्धत्वे तद्विषयकबोधस्य 'शाब्दयामि' इत्यनुव्य- वसायानापत्तेः । धूमपदोपस्थितधूमेन जातवह्न्यनुमिते- रपि शाब्दत्वापत्तेश्च

किञ्च शब्दानामर्थद्वारकसंबन्धस्यैवाङ्गीकारेण वा- क्यानां च तदभावात् परस्परमिमे वाक्ये संबद्धे इत्या- दिव्यवहारानापत्तिः । न च प्रयोजनभूतवाक्यार्थद्वारक एव तयोः संबन्ध इति वाच्यम् । ईदृशस्यापि संबद्ध- व्यवहारप्रयोजकत्वे मथुरापाटलिपुत्रयोरपि संबद्धत्वव्य- वहारापत्तेः । स्वसंयुक्तावयवकदेशसंबद्धत्वादित्यलम् ।

यत्तु बोधजनकत्वानुपपत्त्या न संबन्धकल्पना किंतु स्मृतिरूपपदार्थोपस्थित्यनुपपत्त्या । सा त्वेकसंबन्धिज्ञा-

---

(कुञ्जिकाटीका)

नन्विति । वाक्यार्थो वाक्यसम्बद्ध इत्यर्थः । कथं तर्हि वाक्या- र्थ इति व्यवहार अत आह *इत्यस्येति* । ननु शब्दप्रयोगप्रयोज्यत्वात् शाब्दत्वमत आह *धूमपदेति* । *शब्दानामिति* । यथा घटमानयेति पदयोः स्वार्थद्वारकः सम्बन्धः तथा द्वयोर्वाक्ययोरपि स्वार्थद्वारक एव सम्बन्धो वाच्य इत्यर्थः । *यत्तु बोधेति* । पदात्पदार्थोपस्थितिः

(कलाटीका)

पदार्थानामिति । *सः* । अन्वयः । नन्वेवं भट्टसंमतवाक्यार्थव्यव- हारः कथमत आह *वाक्यार्थ इति* । अर्थशब्दः प्रयोजनवाची ना- भिधेयवाचीति भावः । परम्परया तत्त्वमादाय तदुपपादने त्वतिप्रस- ङ्गमाह *धूमेति* । एवञ्च तदुत्तरमपि तदनुव्यवसायापत्तिरिति भावः । नन्वाकाङ्क्षादिसत्त्वे एव तथा नान्यत्रेति चोक्तदोषद्वयमत आह *किञ्चेति* । तदुक्तरीत्यैवाह *नचेति* । *प्रयोजनेति* । वाक्येत्यादिः । *बोधेति* । तेषामाकाङ्क्षादिवशादित्यर्थः । *ईदृशस्यापि* । परम्प- रासम्बन्धस्यापि । तत्राप्याकाङ्क्षादेर्नियमकत्वकल्पने तु ततो वरं श- क्तिकल्पनेत्याह *इत्यलमिति* । नैयायिकमतखण्डकयुक्तिमात्रखण्डकं प्राचीनमतं स्वपरसाधारणं पक्षमावलम्ब्य खण्डयति *यत्त्विति* ।

नादपरसंबन्धिस्मरणाविषयेति तत्कल्पना। बालोऽपि वाक्यार्थज्ञानकारणत्वेन पदार्थस्मृतिं कल्पयित्वा तदनुपपत्त्यैव शक्तिं कल्पयतीति।

तन्न। पदार्थस्मृत्यनुपपत्त्या कल्प्यमानशक्तेः पदेष्वेव कल्पनौचित्येन प्राथमिकशक्तिग्रहस्यैव पदविषयत्वसिद्धावन्वयव्यतिरेकाभ्यां पश्चात्तत्तत्पदशक्तिग्रह इति सर्वतन्त्रसिद्धान्तविलयापत्तेः।

किञ्च एवमितरान्विते शक्तिरित्यादिपक्षाणां विलय एव। किञ्च पदार्थोपस्थितेन स्मृतित्वं तत्ताया अननुभवात् तत्ता च पूर्वानुभूततैव।

अत एव "अनुभवविषयासंप्रमोषः स्मृतिः" इति

(कुञ्जिकाटीका)

स्मरणरूपैव। तथाच स्मरणार्थमेव पदपदार्थयोः सम्बन्धः कल्प्यत इत्यर्थः। तथा च वाक्यासम्बद्धस्यापि वाक्यार्थस्य बोधे बाधकाभाव इति भावः। *तदनुपपत्त्यैव*। स्मरणानुपपत्त्यैव। *शक्तिमिति*। पदस्य पदार्थे इत्यादिः। *तन्नेति*। पदार्थस्मरणार्थं कल्प्यमाना शक्तिः पदे प्रथमत एव स्यात्। तथाच वाक्यशक्तिग्रहानन्तरमावापोद्धापाभ्यां पदे शक्तिव्यवस्थापनासङ्गतिरित्यर्थः। *अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्*। आवापोद्वापाभ्याम्। *तत्ताया इति*। पूर्वानुभवजन्यसंस्कार एव स्मरणं प्रति हेतुः। नचेह तथाऽस्तीति भावः। *विलय एवेति* अन्वयांशस्थपदार्थस्मरणोत्तरगम्यत्वेनान्वयांशमादाय पदशक्तेर्दुर्वचत्वादिति भावः। *पूर्वानुभूततैवेति*। तथाचाऽऽकारभेदान्न पदार्थोपस्थितेः स्मृतित्वम्। 'मया पूर्वो ऽयमनुभूतः' इति बुद्ध्या विषया-

(कलाटीका)

ननु वृद्धव्यवहारात्प्रथमशक्तिग्रहो नैतत्सम्भवो ऽत आह *बालोऽपीति*। तं पश्यन्निति शेषः। *पदेष्वेवेति*। तद्विशेषणतया तेषामेवोपस्थितेः। इष्टापत्तावाह *किञ्चैवमिति*। तथाऽङ्गीकारे इत्यर्थः। तदाऽन्वयस्यानुपस्थित्या तत्र तदसम्भवात्। इदमपि तस्यास्तत्त्वमभ्युपेत्य। वस्तुतस्तदेव नेत्याह—*किञ्चेति*। मानान्तरनिरासस्य वक्ष्यमाणत्वायाह *तत्ताचेति* अनुमानमाह *अत एवेति* न तत्र बहु-

पातञ्जलसूत्रम् । अनुभवस्य यौ विषयौ वृत्तितदारूढ-विषयरूपौ तयोरसंप्रमोषोऽनपहरणं यत्र सा वृत्तिः स्मृतिरित्यर्थः । तदुक्तं पातञ्जलभाष्ये 'वृत्तिग्राह्यविषय-ज्ञानं ग्राह्यविषयग्रहणवृत्त्युभयाकारप्रतिबिम्बचैतन्य-रूपं स्वबिम्बाश्रये तज्जातीयमेव संस्कारमारभते । तस्य च संस्कारस्य स्वाभिव्यञ्जककालाद्युद्बुद्धस्य स्वसमा-नाकारग्राह्यग्रहणोभयविषयकस्मृतिजनकत्वम्' इति ।

(कुञ्जिकाटीका)

कृत्यैव स्मरणादिति भावः । *अनुभूतविषयासम्प्रमोष इति* । प्रमा-णेनानुभूतानां पदार्थानां संस्कारवशाद् बुद्धावारोहोऽसंप्रमोषः । अ-न्ये तु मोषशब्दः स्तेयवाची । स्मृतौ हि अनुभूतस्ततो न्यूनोवा वि-षयो विषयो भवतीति । अधिकग्रहणं स्तेयसादृश्यान्मोषः । तथाच असंप्रमोषाऽधिकाग्रहः । अनुभूतमात्रग्रह इति यावत् । सा स्मृतिरि-त्यर्थः । सर्वे प्रमाणादयोऽनधिगतमर्थमवगमयन्ति । स्मृतिस्तु पूर्वानु-भवमर्यादां नातिक्रामतीति वृत्त्यन्तराद्विशेषः । स्वप्नेऽननुभूतानां पदा-र्थानां ज्ञानं तु विपर्यय एव न स्मृतिरिति भावः । *अनुभवस्येति* । घटाद्याकारकश्चित्तपरिणामो वृत्तिः । साच घटादिश्चानुभवस्य विष-यावित्यर्थः । वृत्तिविषययोरुभयोरपि प्रकाशादनुभवविषयत्वम् । *वृत्तिग्राह्येति* । वृत्तिग्राह्यश्च तद्विषयं ज्ञानं चैतन्यरूपं तदेवानुभव-रूपम् । तत्र ग्राह्यो यो विषयो या च ग्रहणहेतुर्वृत्तिस्तदुभयप्रतिबिम्ब-युक्तेत्यर्थः । *स्वबिम्बाश्रये* । अनुभवाश्रये । ग्राह्यग्राहकोभयाकारका-नुभवजन्यत्वात्संस्कारोऽपि तदुभयाकारस्तस्माच्च स्मृतिरपि ता-दृशीति भावः । *समानाकारत्वेनैवेति* । कथं तर्हि गोत्वविषयकश-

(कलाटीका)

व्रीहिः स्त्रीत्वापत्तेः किन्तु तत्पुरुषः । धर्मधर्म्यभेदात्तद्वतीत्यर्थस्तदाह *यत्रेति* । *सा* । तदुभयविषया । एवं च 'स देवदत्तः' इत्येव स्मर-णाकारः । *वृत्तीति* । बहुव्रीहिः । *विषयज्ञानमिति* । चैतन्यरूपा-न्वितम् । *ग्राह्येति* । ग्राह्यविषय(१)श्च, ग्रहणवृत्तिश्च तत्साधनवृत्ति-श्चैतदुभयाकारेत्यर्थः । *तस्य च* । तादृशस्य च । एतेन स्मृतिर्ग्राह्य-विषयस्यैव वृत्तिविषयसंस्कारे मानाभावादिति प्रलपितमपास्तम् । *इति* ।

(१) "ग्राह्यविषयश्च" इतिपाठः क० पुस्तके नास्ति ।

अनुभवसंस्कारस्मृतीनां समानाकारकत्वेनैव कार्यकारणभावादेवमेव युक्तम्। नच तत्तांशे उद्बोधकासमवधानात्तदभानम्, दृश्यते हि समूहालम्बनात्मकनानापदार्थानुभवे ऽपि कस्य चिदेव स्मरणमिति वाच्यम्। तत्तद्विषयांशोद्बोधकस्यैव नियमेन तद्विषयकज्ञानांशोद्बोधकत्वेन तदंशे प्रमोषासम्भवात्। किन्तु ग्राह्यांश एव सः। तत्तद्देशकालवृत्तित्वरूपतत्तायास्तु न भानं स्मृतावुचितम्, कालादेस्तदनुभवेऽभानात्। नच दोषवशात्तत्प्रमोषः। नियमतस्तादृशदोषकल्पने गौरवात्।

(कुञ्जिकाटीका)

कत्यनुभवानन्तरं गोव्यक्तिस्मरणमिति चेद्। सत्यम्। गोत्वशक्तिज्ञानत्वेन शाब्दबोधकारणतत्येतावतैव जातेर्वाच्यत्वव्यवहारात्। *नच तत्तांशे इति*। एवं च तदनुल्लेखे ऽपि स्मृतित्वमेवेति भावः। *तद्विषयांशेति*। घटाद्युद्बोधस्यैव घटादिज्ञानोद्बोधकत्वमित्यर्थः। *तदंशे*। तत्तांशे। *प्रमोषासम्भवादिति*। तत्तांशप्रमोषे तद्विषयकज्ञानस्याप्युद्बोधासम्भवादित्यर्थः। *ग्राह्यांशे*। अनुभूयमानांशे। *सः* प्रमोषः। तदंशस्य तु पूर्वमगृहीतत्वान्न प्रमोषसम्भवः। अत एवाह *तत्तद्देशेति*। अनुभवेन तत्तद्देशत्वादिकं न विषयीक्रियते किन्तु

(कलाटीका)

इतिस्तद्ग्रन्थसमाप्तौ। ननु समानप्रकारकानुभवस्य स्मृतिं प्रति कारणत्वं प्रकृते च तव मते 'अयं घटः' 'घटमहं जानामि' इत्यनुभवो विषयप्रकारको ज्ञानविशेष्यकः, स्मृतिस्तु 'अयं स घटः' इत्याकारा विषयविशेष्यका ज्ञानप्रकारिकेति तादृशानुभवेन नेदृशस्मरणमिति चेन्न। लाघवेन समानाकारत्वेनैव कार्यकारणभावात्। नतु प्रकारतानिवेशोऽपि, गौरवात्। तदुक्तं भाष्ये "ग्रहणाकारपूर्वा बुद्धिर्ग्राह्याकारपूर्वा स्मृतिः" इति। पूर्वशब्दो विशेष्यपरः, बुद्धिरनुभवः, तदाह *अनुभवेति*। आशयानभिज्ञः परः स्वमतासिद्धये आह *नचेति*। *तत्तांशे*। वृत्त्यंशे। आशयमाह *तत्तदिति*। अनुभवबलाद्विषयांशप्रमोषाङ्गीकारेऽपि न वृत्त्यंशप्रमोष इति भावः। परमतं खण्डयति—*तत्तादिति*। अत्र घट इत्यादिस्तु तच्छ्रान्तित्वानुभवो न तदनुभव इत्याह *तदनुभवे इति*। परः स्वमतं समर्थयन्नाह *न च दोषवशा-

क्लृप्तस्य भ्रमजनकदोषस्य तन्मोषकत्वे तु विनष्टरजत- स्य रागान्धस्य शुक्त्यादिदर्शने 'तद्रजतत्वविशिष्टमिदं रजतम्' इति तत्तांशोल्लेखिभ्रमानापत्तिः, दोषस्य वि- द्यमानत्वात् ।

किञ्च पदजन्यपदार्थज्ञाने 'स्मरामि' इति नानुभवः । 'शाब्दयामि' इत्यनुभवश्च । पदजपदार्थज्ञाने उद्बुद्धश- क्तिग्रहजसंस्कारस्य हेतुत्वम्, फलबलात्(१) । यथा तव वाक्यार्थबोधजनकत्वग्रहसंस्कारस्योद्बुद्धस्य वाक्यार्थ- बोधहेतुत्वम् ।

किञ्च पदार्थानुभवस्य शक्तिग्रहात्मकतया तत्र च शक्तिविशेषणतयैव तद्भानेन तद्विशेषणकस्मृतिरेव स्या- न्न तद्विशेष्यिका त्वदभिमता । किञ्च पदार्थोपस्थितिर्न शाब्दे कारणं किं तु पदज्ञानोद्बुद्धः पदार्थविषयकसं-

(कुञ्जिकाटीका)

पश्चात्तनस्मृत्या, तत्कथमननुभूतस्य तत्तांऽशस्य मोष इत्यर्थः । *वि- नष्टरजतस्येति* । बहुव्रीहिः ।

'एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकम्' इति न्यायात्पदेन पदा- र्थस्मरणमिति तार्किकमतं निराकरोति *किञ्चेति* । ननु पदार्थोप- स्थितेः स्मृत्यात्मकत्वाभावेऽतिरिक्तहेतुकल्पनापत्तिरत आह *पद- जेति* । *तद्भानेन* । पदार्थभानेन । *स्मृतिरेव स्यादिति* । घट- पदस्य घटे शक्तिरित्यनुभवात् स्मृतिरपि तादृश्येव स्यादित्यर्थः । *न शाब्देकारणमिति* । अन्यथाऽवान्तरवाक्यार्थबोधकाले पदार्थ-

(कलाटीका)

दिति* । ननु क्लृप्तेनैव निर्वाहे न गौरवमत आह *क्लृप्तस्येति* ।

तत्र दोषान्तरमाह *किञ्चेति* । ननु सिद्धान्ते शक्तिग्रहस्य ततः पूर्वमसत्त्वात्कथं तदुपस्थितिरत आह *पदजेति* । तत्र दोषान्तर- माह *किञ्चेति* । *तत्रच* । शक्तिग्रहे च । *तदिति* । अर्थेत्यर्थः । इदमपि पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधे हेतुत्वमभ्युपेत्य । वस्तुतस्तदेव ने- त्याह । *किंचेति* । अगृहीतशक्तिकस्य बोधवारणायाह *सशा-

(१) 'फलवत्त्वात्' इतिपाठः ग० पुस्तके ।

स्कार एव तत्र कारणम्। स शक्तिविषयोऽपीत्यन्यत्।

वाक्यशक्तिसत्त्वादेव 'समासग्रहणं वाक्ये प्रातिपदिकसंज्ञाऽतिव्याप्तिवारणार्थम्' इति भाष्यं सङ्गच्छते।

तत्र केषाञ्चिद्विशिष्यैव तत्तद्वाक्यस्य तत्तद्वाक्यार्थे शक्तिग्रहः। अत एव समुदायतो विशिष्टबोधेऽपि पदविभागसामर्थ्याभावो दृश्यते तेषाम्।

एतेन विशिष्टशक्तिग्रहे पदशक्तिग्रहः कारणमित्यपास्तम्। कस्यचित् कारकत्वादि जानतः कारकपदधातुघटितपदयोर्विशिष्टयोः कारकविशिष्टक्रियाशक्तत्वमिति सामान्यत एव, ततः पदविशेषसमभिव्याहारज्ञाने

(कुञ्जिकाटीका)

स्मरणस्य नष्टत्वान्महावाक्यार्थबोधो न स्यात्। मम तु संस्कारस्य सत्त्वाददोषः। अवान्तरस्मरणं तु न संस्कारनाशकम्, अत एव पुनःपुनः स्मरणात् दृढतरसंस्कार इति तत्सिद्धान्तः। *केषाञ्चित्*। कारकत्वक्रियात्वाद्यजानताम्। *पदविभागेति*। पदविभागमजानतामपि वाक्यार्थबोधदर्शनादित्यर्थः। *अपास्तमिति*। हरेऽत्रेत्यादौ व्यभिचारात्। *कारकत्वादीति*। कारकत्वादि जानतः कस्यचित्पुंस इत्यर्थः। *धातुघटितम*। तिङन्तादि। *विशिष्टयोः*। समुदि-

(कलाटीका)

तेति*। तस्य शक्तिग्रहात्मकत्वादिति भावः। प्रतिपादितमिदमादावेव मूले। वाक्यशक्तौ मानान्तरमप्याह *वाक्येति*। तत्र परमतं खण्डयितुं तावत्सिद्धान्तमाह *तत्रेति*। *तत्र*। वाक्यविषये। *केषाञ्चित*। विशिष्यज्ञानवतां तदज्ञानवताम्। *अत एव*। समुदितस्य समुदितरूपेण समुदितेऽर्थे शक्तिग्रहादेव। *एतेन*। समुदायार्थबोधेऽपि व्याकरणव्युत्पत्तिं विना पदविभागसामर्थ्याभावस्यानुभवसिद्धत्वेन। *कारणमिति*। प्रत्येकपदशक्तिग्रहाभावे वाक्यार्थबोधस्याजायमानत्वात्तत्सत्त्वे ऽपूर्ववाक्यश्रवणे ऽपि तस्य जायमानत्वाच्चेति तद्भावः। *अपास्तमिति*। किञ्च वाक्यशक्त्यग्रहे तदभावादेवाद्यतदभावोपपत्तेः। तत्सत्त्वे तु जायते एवेत्यपि बोध्यम्। विशेषाक्रियसामान्यबुध्यभावादाह *तत इति*। तदादिवद्बुकसामान्यशक्तिग्रहा-

सति तात्पर्यवशात्पदार्थविशेषविशिष्टक्रियाबोधः । सामान्यशक्तिग्रहो ऽपि तत्तत्पदार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितसंसर्गनिरूपिता या तत्तत्पदार्थनिष्ठा विशेष्यता तद्वत्यर्थे समुदायः शक्त इत्येवं विशेष्यविशेषणभावापन्नेऽर्थे एवेति न विपरीतो विशेष्यविशेषणभावः ।

यत्तु सर्वस्य सामान्यतः शक्तिग्रह एव बोधक इति । तन्न । कारकत्वधातुत्वाद्यजानतस्तथा शक्तिग्रहासम्भवात् । (१)

एतेन प्रातिपदिकार्थप्रकारकशाब्दबोधे तदर्थकप-

(कुञ्जिकाटीका)

तयोः । *सामान्यत इति* । कारकविशिष्टक्रियायां सामान्यतो वाक्यशक्तिग्रहः, विशेषबोधस्तु तात्पर्यवशादित्यर्थः । *तत्पदार्थेति* । कारकादित्यर्थः । *न विपरीत इति* । सामान्यबोधोऽपि न क्रियाविशेषणकादिः । *अजानत इति* । तस्मात्कारकत्वादि जानतः कस्यचिदेव सामान्यशक्तिग्रहो न सर्वस्येति भावः । *तदर्थकेति* । प्रा-

(कलाटीका)

नन्तरमित्यर्थः । *क्रियाबोधः* । तद्विशेषबोधः । एवंचानियत एव स इति भावः ।

ननु स्वतन्त्रशक्तिज्ञानाद्विशृङ्खलपदार्थोपस्थितौ सत्यां विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेनाप्यन्वयबोधः स्यादत आह *सामान्येति* । जीर्णमतं खण्डयति—*यत्त्विति* । *सामान्येति* । उक्तप्रकारेण । एवेनोक्तविशिष्यशक्तिग्रहव्यवच्छेदः । आदिना प्रातिपदिकत्वादि । परमतं खण्डयति *एतेन* । प्रातिपदिकत्वाद्यजानतस्तथा शक्तिग्रहासम्भवेनेत्यर्थः । आदिना विभक्त्यर्थविशेष्यकशाब्दबोधे विभक्तिप्रकृतिजन्योपस्थितिर्हेतुरित्यादिसामान्यकार्यकारणभावपरिग्रहः । 'घटः कर्मत्वं' इत्यतो विपरीतव्युत्पन्नस्य तथा बोधात् व्यभिचारवारणाय तदर्थबोधकपदेत्युक्तम् । नचैवमपि पटादिलाक्षणिकघटपदघटितघटमानयेतिवाक्यात्तथाबोधवारणाय घटबोधकत्वं घटबोधफलोपहितत्वं निवेश्यम् । एवं चान्योन्याश्रयात्तादृशकार्यकारणभावग्रहासम्भव इति

(१) 'शक्तिग्रहाव' इतिपाठः ग० पुस्तके ।

दोत्तरसार्थकप्रत्ययतदर्थबोधकपदनिपातान्यतमजन्योपस्थितिर्हेतुरित्याद्यपास्तम्। 'कर्मत्वं घटः' 'अम् घटः' इत्येतत्समभिहारव्युत्पन्नानां ततस्तथा बोधे व्यभिचाराच्च।

नच स्वाव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन तत्तद्व्युत्पत्तिविशिष्टबोधे तत्तद्व्युत्पत्तिः कारणमिति न दोष इति वाच्यम्। अनन्तकार्यकारणभावापत्तेः।

यत्तु वाक्यशक्त्यङ्गीकारे पदार्थानामिव वाक्यार्थस्यापि स्मरणमेव स्यान्न त्वनुभवः। सम्बन्धिज्ञानतयैव पदज्ञानवत् तदुपयोगादिति। तन्न। पदार्थानामपि स्मरणाभावस्योपपादनात् (१)। किञ्च वाक्यार्थप्रतीतेर्नानु-

(कुञ्जिकाटीका)

तिपदिकार्थस्य प्रत्ययार्थे प्रकारतेत्यर्थः। *तदर्थबोधकेति*। प्रत्ययार्थबोधकसम्बन्धादिपदेत्यर्थः। *अपास्तमिति*। प्रातिपदिकार्थत्वाद्यजानतो बोधानापत्तेः। *स्वाव्यवहितेति*। कालान्तरीयबोधे व्यभिचारवारणायाद्यदलम्। पुरुषान्तरीयबोधे व्यभिचारवारणाय द्वि-

(कलाटीका)

वाच्यम्। तत्र घटस्य वृत्तिजन्योपस्थित्यभावादेव तथा बोधवारणेन स्वरूपयोग्यत्वनिवेशे ऽपि क्षत्यभावादिति तद्भावः। अत एव व्यभिचारान्तररूपदोषान्तरमाह *कर्मत्वमिति*। (२)प्रकृतदोषाभावायाह *स्वाव्यवेति*। अन्यस्य बोधवारणाय *स्वसामेति*। तद्बीजनकत्वज्ञानं च व्युत्पत्तिः। परोक्तं दोषं खण्डयति *यत्त्विति*। एवव्यवच्छेद्मेवाह *नत्विति*। एकसम्बन्धिज्ञानमिति न्यायेनाह *सम्बन्धीति*। इदमपि तस्य तत्त्वमभ्युपेत्योक्तम्। वस्तुतस्तदेव नेत्याह *किञ्चेति*। किञ्च वाक्यज्ञानस्य तादृशविजातीयज्ञानत्वमेव कार्यतावच्छेदकमतो न स्मृतिस्ततः। अन्यथा तवापि वाक्येनाकाङ्क्षारूपसम्बन्धस्य स-

(१) 'स्मरणमेव स्यान्न तु अनुभवस्योपपादनात्' इति ग० पु० पाठः।

(२) 'द्वितीयं दोषं' इति पाठः ख० पु०।

नुभवत्वम् । स्वर्गनरकादिकं शृण्वतः तदनुभवामीत्य-प्रतीतेः । तस्माच्छाब्दत्वं ज्ञानत्वव्याप्यजातिविशेष ए-व, नानुभवत्वव्याप्यमित्यलम् ।

तत्र सम्बन्धस्य सम्बन्धिद्वयनिरूपितत्वेनैव बो-धाद्वाक्यतो न पृथक् तद्बोधः ।

तदुक्तं हरिणा—

नाभिधानं स्वधर्मेण सम्बन्धस्यास्ति वाचकम् ।
अत्यन्तपरतन्त्रत्वात् षष्ठ्येवास्य तु वाचिका ॥ इति ।

षष्ठ्येव सम्बन्धस्य वाचिका न तु सम्बन्धशब्दा-दीति तदर्थः । अभिधानम्, पदम् । सम्बन्धिनोः संघ-

(कुञ्जिकाटीका)

तीयदलम् । नत्वनुभव इति यदुक्तं तन्निराकरोति *नानुभवत्वमि-ति* । अनुभवत्वं प्रत्यक्षादिचतुष्टयसाधारणमित्यर्थः ।

ननु पदार्थसंसर्गस्यैव वाक्यार्थतया पदार्थानां च तत्तत्पदलभ्य-त्वेन तत्र वाक्यशक्तौ केवलसम्बन्धस्य बोधापत्तिः, अत आह *त-त्रेति* । *वाक्यतोनेति* । सम्बन्धस्य संम्बन्धिपरतन्त्रतया केवल-सम्बन्धबोधो नेत्यर्थः । *नाभिधानमिति* ।

अस्यार्थः—स्वेन असाधारणेन धर्मेण उपलक्षितस्य सम्बन्धस्या-भिधानं वाचकं षष्ठीव्यतिरिक्तं नास्ति । द्रव्याधीना अपि गुणाः कदा-चित्प्राधान्येन शुक्लादिशब्देनोच्यन्ते नैवं सम्बन्धशब्देन इति सूच-नायात्यन्तग्रहणम् । परतन्त्रो हि सम्बन्धः । एवञ्च सम्बन्धादिपदं न सम्बन्धस्य वाचकमिति । अभिधानमित्यस्याभिधायकमित्यर्थ इत्याह *पदमिति* । *सम्बन्धिनोरिति* । सम्बन्धिद्वयोन्मुख्यस्वभावत्वेन

(कलाटीका)

त्वात् स्मृतिजननाशङ्का दुरुद्धरैव स्यात् तदाह * इत्यलमिति । *व्या-प्यमिति* । एवमनुमितित्वमुपमितित्वं च । एतेनानुभवश्चतुर्विध-इतिपरोक्तमपास्तम् ।

प्राग्वाद्विशेषान्तरमाह *तत्रेति* । वाक्यविषये इत्यर्थः । पृथक्स-म्बन्धिद्वयं विहाय । *तद्बोधः* । संसर्गबोधः । *स्वधर्मेण* । सम्बन्ध-त्वेन । *सम्बन्धस्येति* । यथाश्रुतस्य भाष्यविरुद्धत्वादाह *न-त्विति* । आदिना संसर्गशब्दादि । अत एवाह *पदमिति* । निषे-

टनस्वभावत्वेन नित्यपरतन्त्रत्वात्। षष्ठीपदं विभक्तीनां वाक्यस्य चोपलक्षणम्। पदानां तु पृथक् स्वार्थबोधकत्वमपि।

यत्तु मीमांसकैकदेशिनः—वाक्यार्थे वाक्यस्य लक्षणेति। तन्न। वाक्यबोध्यान्वयस्य सम्बन्धरूपत्वेन तत्र तत्र वाक्यबोध्यस्य सम्बन्धस्य पदार्थस्य वा सम्बन्धत्र·

(कुञ्जिकाटीका)

सम्बन्धस्य पदार्थान्तरसापेक्षत्वमेवेत्यर्थः। *विभक्तीनाम्*। षष्ठ्यर्थे विहितविभक्तीनाम्। *वाक्यस्यचेति*। तेनापि सम्बन्धप्रत्यायनात्। ननु पदार्थाभावे कथं तत्संसर्गरूपो वाक्यार्थ इत्यत आह *पदानां त्विति*। संसर्ग एव तु वाक्यशक्य इति भावः। *लक्षणेति*। पूर्वोत्तरपदयोः। स्वार्थमात्रे शक्तिः तद्विशिष्टेऽधिकेऽर्थे तु लक्षणेत्यर्थः। *तत्रेति*।

अयं भावः—वाक्यबोध्यो यदि अन्वयस्तदा स एव सम्बन्ध इति

(कलाटीका)

धविधौ च मध्यमणिन्यायेनान्वयाय मध्ये उक्तहेत्वर्थमाह *सम्बन्धिनोरिति*। सम्बन्धस्येति शेषः। न्यूनतां निराचष्टे *षष्ठीति*। भट्टसंमतः प्रागुक्तत्वादाह *मीमांसकैकेति*। अयं भावस्तेषाम्—एवं च शक्तिकल्पना न। नचापूर्वत्वं प्रागविज्ञातहारिद्रानामकनदीविशेषेण पुंसा 'हरिद्रायां नद्यां घोषः' इति श्रुते वाक्ये नदीपदसमभिव्याहारेण तदानीमेव हरिद्राशब्दस्य नदीविशेषे शक्तिग्रहपूर्वकं नदीलिङ्गात्तत्सम्बन्धित्वेनावगततीरप्रत्ययवत् पदैः पदार्थानामुपस्थितौ आकाङ्क्षाज्ञानादिसाचिव्यात्तत एवोपस्थिते वाक्यार्थे तद्ग्रहसम्भवात्। तथोपस्थितस्यापि वृत्त्याऽनुपस्थितत्वान्न स बोधः शाब्द इति शाब्दत्वप्रकारकबोधानुभवान्मध्ये लक्षणाग्रहः। स च स्वबोध्यसम्बन्धितया तदुपस्थितिः। स्वबोध्यसम्बन्धिनः स्वबोध्यस्योपस्थितेरेव प्राचीननये लक्षणात्वात्। यद्वा स्वसम्बन्धिपदार्थबोधकं वाक्यमिति तद्ग्रहः, तीरसम्बन्धिप्रवाहबोधकं गङ्गापदमितिवत्। लक्षकत्वं च स्वसम्बन्ध्यर्थबोधकत्वमेव। बोध्यसम्बन्ध एव च लक्षणा। पदजन्यपदार्थोपस्थित्याकाङ्क्षाद्यसहकृतप्रमाणबोध्यबोधकत्वं चाधिगतार्थगन्तृत्वमिति न वेदस्यानधिगतार्थगन्तृतारूपप्रामाण्यहानिरिति। *तत्र*। अ·

ह्यननुभवेन वाक्यबोध्यनिरूपितसम्बन्धमूलिकायास्त-द्रूपाया वा तस्या असम्भवात् । अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनाऽपि तद्बोधेन(१)तदप्रसरात् । नच तात्पर्यविषयी-भूतवाक्यार्थानुपपत्तिस्तद्बीजम् । नियमतः पूर्वं तात्पर्य-ज्ञानस्यापि कल्पनाऽपेक्षया शक्तिकल्पनस्यैवौचित्यात् ।

न विमुञ्चन्ति सामर्थ्यं वाक्यार्थेऽपि पदानि नः ।

इतिपूर्वार्धोक्तेऽर्थे हेतुत्वेनोपन्यस्तायाम्—

वाक्यार्थो लक्ष्यमाणो हि सर्वत्रैव च दृश्यते । इति भट्टकारिकायां 'लक्ष्यमाण' इत्यस्य प्रतीयमान इत्यर्थः । 'दृश्यत' इत्यस्य प्रतीतिविषयत्वेनानुभूयत इत्यर्थः ।

सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति च स्थितिः ।

इतिपाठे लक्ष्य इत्यस्य प्रतीतिविषय इत्यर्थकस्य अस्तीति शेषः । सर्वत्रैव हि वाक्यार्थः प्रतीयमानो-

---

(कुञ्जिकाटीका)

पुनः सम्बन्धो नानुभवसिद्धः । अथ यदि पदार्था एव वाक्यबोध्या-स्तदा तेषामपि सम्बन्धग्रहो नानुभवसिद्ध इति । लक्षणायां मतभे-दस्य पूर्वमुपपादितत्वादाह *तद्रूपायावेति* । *नविमुञ्चन्तीति* । 'द्वारम्' इत्याद्येकपदे ऽपि बोधदर्शनात्पदमपि वाक्यार्थबोधकमित्यर्थः । *प्रतीयमान इति* । तेन तन्मते ऽपि लक्षणाऽभावो दर्शितः । *वा-

(कलाटीका)

न्वये । आद्यमतेनाह *मूलीति* । द्वितीयमतेनाह *तद्रूपेति* । *तस्याः* । लक्षणायाः । प्रसिद्धं तत्कारणमपि नेत्याह *अनुपेति* । द्वितीयदोषं विघटयति *नचेति* । ननु भट्टकारिकायामपि लक्ष्यमाण इत्युक्त्या तेषामपि लक्षणैव संमतेति कथमेकदेशिन इत्युक्तमतः प्राक् प्रतिज्ञातमाह *नविमुञ्चन्तीति* । नास्माकं मतेन । नन्वेवं दृश्यत इति व्यर्थमत आह *दृश्यत इति* । एवं चैवमेवानुभवप्रदर्शकं तदिति न-व्यर्थमिति भावः । अत एव पाठान्तरैकवाक्यतामाह *सर्वत्रैवहीति*। *इत्यर्थकस्येति* बहुव्रीहेः पूर्वविशेषणम्। कथमित्याकाङ्क्षायामितरमसा-

---

(१) 'तदप्रसङ्गात्' इतिपाठः ख० पु० ।

ऽस्त्यैवेति स्थितिर्वक्ष्यमाणरीत्या वाक्यैकदेशन्यायेने-त्यर्थः। अत एव केवलपदप्रयोगे ऽपीत्यर्थक 'सर्वत्रैव' इति सार्थकमित्याहुः।

यत्तु पदानामेवान्विते शक्तिः पदैरेव तदर्थप्रतीत्युपपत्तौ वाक्येऽपि शक्तिकल्पने मानाभावात्। तदुक्तम्—'एवं हि सम्बन्धग्रहणम्, अयमर्थोऽनेन शब्देनाकाङ्क्षितसंनिहितयोग्येतरान्वितः सन्नभिधीयते'

(कुञ्जिकाटीका)

क्यैकदेशन्यायेनेति* । यथा 'गृहं प्रविश' इति समुदायार्थवाचकम्। *केवलपदेति* । एकपदेत्यर्थः ।

पदानां जातौ शक्तिर्व्यक्तेस्त्वाक्षेपेण बोधः, अन्वयस्य तु आक्षेपेण लाभो न सम्भवति, अशक्यबोधने चातिप्रसङ्गात् अन्वये ऽपि शक्तिः, अतो जातावन्विते वा शक्तिरिति भट्टमतं दूषयति *यत्तुपदानामेवेति* । *तदर्थप्रतीतीति* । वाक्यार्थरूपान्वयप्रतीतीत्यर्थः । *मानाभावादिति* । अन्वयविषयकशाब्दबोधे तत्तदानुपूर्वीज्ञानत्वेन हेतुतया तत एव तल्लाभात्। अन्वयविशेषभानार्थं तत्तदानुपूर्वीज्ञानहेतुतायास्तवाप्यावश्यकत्वादिति भावः । व्यवहारेण शक्तिग्रहो जायमानोऽन्वित एव भवतीति तात्पर्यम्। *एवंहीति* । सम्बन्धग्रहः शक्तिग्रह एतादृशो हीत्यर्थः। आकाङ्क्षितः संनिहितो योग्यश्च य इतरस्तद-

(कलाटीका)

त्स्याय सिद्धान्तस्थितिरित्यर्थकास्थितिपदसूचितमेवाह । *वक्ष्येति* । अनुपदमित्यादिः। अस्यैव व्याख्या *वाक्यैकेति* । अयमेव भट्टसंमतोऽर्थो नैकदेश्यभिमत इत्याह *अतएवेति* । आहुरित्यरुचिबीजं तु समाससंग्राहकतया तस्सार्थकयामिति न तत एवमर्थः। किन्तु भाष्याद्येकवाक्यतयैवेति ।

तदीयमेव मतान्तरं खण्डयति *यत्त्यादि* । अयं भावः। वृत्तिविषयत्वं विना शाब्दबोधविषयत्वासम्भवेन वाक्यार्थविषया वृत्तिरवश्यं स्वीकार्या। सा चातिरिक्ता गौरवान्नेति क्लृप्तपदार्थशक्तिरेव तद्विषया कल्प्यत इति तदुक्तेरेव निराकाङ्क्षितादिवारणाय विशेषणत्रयमितरस्य । नन्वेवं कथं विशेषबोधोऽसमानप्रकारकत्वादत आह *पदानामिति* । उक्तसम्बन्धग्रहवादितरत्वस्यात्राप्युपलक्षणत्वेन निवेशः। *अ-

इति । पदानां सामान्यत इतरान्विते शक्तावपि विशेषाविषयसामान्यबुद्ध्यभावात्समभिव्याहारविशेषकारणत्वरूपाकाङ्क्षाज्ञानबलात्तत्त(१)त्पदार्थविशेषनिरूपितान्वयविशेषबोधसिद्धिः । अत एव पदप्रयोगे ऽन्वयविशेषाजिज्ञासोपपत्तिः । तस्या अन्वयसामान्यज्ञानपूर्वकत्वनियमात् । विशेषतः पदार्थान्तरघटितस्य तदन्वयविशेषरूपवाक्यार्थस्य प्रागनुपस्थितावपि अन्वितत्वादिसामान्यधर्मप्रकारेणोपस्थितेः शक्तिग्रहः सुलभः । इतरान्विते शक्तिरिति तु न युक्तम् । इतरस्य पदान्तरलभ्यत्वात्(२) । पदान्तरसमभिव्याहारे एव

(कुञ्जिकाटीका)

न्वितो ऽयमर्थोऽनेन शब्देनाभिधीयत इत्यन्वयः । *विशेषाविषयेति* । निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावादिति भावः । *अत एव* । विशेषपूर्वक-

(कलाटीका)

भावादिति* । तत्तत्पदसामान्यशक्तिभिरेवेति शेषः । *सिद्धिरिति* ।

एतेन पदानामेवान्विताभिधायकत्वे घटादिपदस्य तथाशक्तिग्रहवतो घटमानयेत्यानुपूर्वीज्ञानवतः प्रागुक्तकार्यकारणभावाग्रहवतोऽपि घटपदात् घटकर्मकमानयनमितिबोधापत्तेः । किञ्च विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात्सामान्यतः शक्त्या इतरान्वितो घटः इतरान्वितं कर्मत्वं तथाऽऽनयनं तथा कृतिरित्येवं बोधचतुष्टयापत्तिः, न घटीयकर्मत्वमित्यादि । अपि च घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यतोऽन्वितकर्मत्वादौ शक्तिग्रहवतस्तथा बोधापत्तिश्चेति परास्तम् ।

अस्यावश्यकतामाह *अतएवेति* । शब्दस्यान्विताभिधायकत्वादेवेत्यर्थः । *पदेति* । एकेत्यादिः । अपिना तत्समुदायसमुच्चयः । *अन्वयेति* । नियमेनेत्यादिः । ननु कथं ततस्तदुपपत्तिरत आह *तस्या इति* । तथाच तस्या नियमेन दर्शनाच्छब्दिना ऽसम्भवात्तस्य शब्दादन्यतो ऽसम्भवाच्छब्दस्यैव तत्त्वमावश्यकमिति भावः । नन्वपूर्वत्वात्कथं तत्त्वमत आह *विशेष इति* । ततः प्राचीनमतं खण्डयति *इतरेति* । नन्वेवं केवलपदादपि बोधापत्तिरत आह *पदान्तरेति* । नन्वेवं ततो घटमात्रबोधो ऽपि न स्यादत आह *तत इति* । भ्रमत्व-

(१) "तत्रत्यप" इति पाठः ख० पु० । (२) "इतरलभ्यत्वात्" इति पाठः ख० पु० ।

तच्छक्त्युद्बोध इति 'घट' इत्येतन्मात्रान्नान्वयधीः । ततो घटमात्रबोधस्तु शक्तिभ्रमात् । विशिष्टविषयायाः शक्तेस्तन्मात्रविषयत्वमपीति भ्रमः ।

यद्वा पदैकदेशन्यायेन विशिष्टे एकदेशे च पदानां शक्तिग्रह इत्यदोषः ।

एतेन कार्यान्विते शक्तिः पदानामित्यपास्तम् । कार्यस्यापि लिङादिलभ्यत्वात् । लिङादिसमभिव्याहार एव तद्बोधानुभवात् । आनयनाद्यर्थकपदसमभिव्याहार एवानयनादिबोधवादिति ।

तन्न, अन्वये शक्त्यभ्युपगमेऽपि विशेषबोधाय समभिव्याहारस्य तद्बोधकारणत्वस्वीकारे, तथा कारण-

---

(कुञ्जिकाटीका)

त्वादेव । *विशिष्टविषयायाः* । अन्वितपदार्थविषयायाः । *तन्मात्रे-ति* । घटादिमात्रेत्यर्थः । *पदैकदेशेति* । 'भीमो भीमसेन' इतिवत् ।

घटमानयेत्यादि वाक्यात्प्राथमिकशक्तिग्रहात् कार्यान्वितपदानां शक्तिः कृतिसाध्यानयनान्विते इत्यर्थः । नच कार्यतावाचकलिङादीनां कथं कार्यान्विते शक्तिरिति वाच्यम् । सर्वपदानामेव कार्यान्वयशालिगोचरज्ञानविषयत्वात् । एवं च लिङ्लोट्तव्याविषये एव शाब्दबोधः प्रवृत्त्यादिजनकत्वात् । वैदिकानामर्थवादवाक्यानां तु मूकत्वमेवेति प्राभाकरमतं निराकरोति *एतेनेति*। एतन्मते कार्यान्विते शक्तिः, भट्टमते इतरपदार्थान्वित इति भेदः। लिङादिलभ्यत्वमेवोपपादयति *समभिव्याहार एवेति*। अनुदितं भट्टमतं निराकरोति *तन्नेति* । *तद्बोधेति* । विशेषबोधं प्रति समभिव्याहारस्य कारणत्वे कल्प्ये कारणत्वग्रहस्यापि कारणत्वं वाच्यम्, समभिव्याहारस्यापि शक्तिः कल्प्येति गौरव-

(कलाटीका)

मेवाह *विशिष्टेति* । अनुपदं वक्ष्यमाणरीत्या भ्रमो नेत्याह *यद्वेति* । शब्दवद् अर्थेऽपि युक्तेस्तुल्यत्वमिति भावः । गुरुमतं खण्डयति *एतेनेति* । अस्यार्थमाह *कार्यस्यापीति* । तदेव विवृणोति *लिङादीति* इति तन्मतम् । ननु तदसमभिव्याहारेऽपि तद्बोधार्थं तत्र साऽत आह *लिङादीति* । तदन्ते इत्यर्थः । *अन्वये इति* । त्वन्मते इत्यादिः । *कारणत्वेति* । कार्यकारणभावेत्यर्थः । दोषान्तरमाह *अन्ये-

त्वाग्रहवतो बोधवारणाय तद्ग्रहस्यापि कारणत्वस्वीकारे समभिव्याहारे तदसम्बद्धे तद्बोधजनकत्वानुपपत्त्या समभिव्याहारे ऽपि तत्सम्बन्धाङ्गीकारे विपरीतगौरवापत्तेः । अन्यलभ्यत्वरूपतर्केण कार्यत्वांशत्यागवदेतरत्यागस्याप्युचितत्वाच्च । न चोपजीव्यविरोधः । उपजीव्यत्वे मानाभावात् । दैवाद्धि प्रथमं तद् वृत्तं नतु पदशक्तिग्रहे तस्य हेतुत्वम्, मातापित्रादिभिः 'चन्द्रः' 'गौः' इत्यादिशब्देषु चन्द्राद्यभिमुखाङ्गुलिदर्शनपूर्वकमुच्चार्यमाणेषु बालस्याऽऽद्यशक्तिग्रहे व्यभिचारात् ।

यत्र त्वनन्यथासिद्धतयोपजीव्यत्वं सिद्धम्, यथा—यागस्य स्वर्गजनकतानिर्वाहाय कल्पितेऽपूर्वे, तत्र तदेव कारणमस्तु न यागः' इति शङ्कायां तद् दूषणम्, नचैवं प्रकृते । न च प्राथमिकत्वेन बलत्वात्तेन पश्चा-

---

(कुञ्जिकाटीका)

मिति भावः । *तरत्यागस्य* । अन्वयांशत्यागस्य । *मानाभावात् इति* यदि प्रथममन्वय एव शक्तिग्रहः स्यात्तदा तस्योपजीव्यत्वं स्यादिति भावः । *वृत्तम्* । जातम् । *सः* । उपजीव्यविरोधः ।

दूषणमिति । आशुविनाशिनो यागस्य कालान्तरभाविस्वर्गजनकत्वसिद्धये ऽदृष्टं कल्प्यम् । तत्र च यद्यदृष्टस्यैव कारणता स्यात्तदोपजीव्यविरोधः स्यात् । अत एव व्यापारिणा व्यापारस्येव व्यापारेण व्यापारिणोऽपि नान्यथासिद्धिरिति प्रवादः । तत एव व्यापारसम्बन्धावच्छिन्नं कारणत्वं करणत्वमिति वदन्ति । व्यापारवत्कारणं करणमिति तु न युक्तम्, नष्ट-

(कलाटीका)

ति* । आदिनेतरत्वम् । *एतदिति* । अन्वयेत्यर्थः । *नचोपेति* । अन्वितत्वादिसामान्यधर्मप्रकारेणोपस्थिते एव शक्तिग्रहादिति भावः । विशेषतस्तु तत्रैव । सामान्यतो ऽपि असार्वत्रिकत्वादन्यथासिद्धमित्याशयेनाह *उपेति* । तदुपपादयति *दैवाद्धीति* । अपूर्वत्वपरिहारायेति भावः । उक्तदार्ढ्याय तद्विषयमाह *यत्रत्विति* । अपूर्वे इत्यन्तं पूर्वान्वयि । *सः* । उपजीव्यविरोधः । *नच* । नहि । *पश्चात्त-

त्तनस्य बाधः। यथा दर्पणे चैत्रमुखं नास्तीति पूर्वप्रत्यक्षेण चैत्रमुखसंनिधानानन्तरभाविनो दर्पणे चैत्रमुखप्रत्यक्षस्य भ्रमत्वकल्पनमिति वाच्यम्। 'इदं रजतम्' इतिग्रहस्य पाश्चात्त्येन 'नेदं रजतम्' इति ग्रहेण बाधात्। नच सर्वैः प्रथमं प्रतीयमानत्वेव बलवत्त्वम्। सर्वेषां शरीरात्मप्रत्यये चन्द्रताराल्पत्वप्रत्यये च व्यभिचारात्। उक्ते मात्रादिनिर्दिष्टे चन्द्रादौ बालीयाद्यशक्तिग्रहे व्यभिचाराच्च। तस्माल्लोके प्रवृत्तिसंवादादिना, वेदे तदर्थनिर्णायकन्यायेन यद्बलवत् तद्बाधकमितरद्बाध्यमिति व्यवस्था। तत्र परेण पूर्वस्य भ्रमत्वप्रत्यायनमेव बाधः। पूर्वेण तु परस्य सोपाधिकज्ञानस्थले

(कुञ्जिकाटीका)

स्यापि करणस्य व्यापारद्वारा कार्यजनकत्वात्। *बाधादिति*। नन्वेवं 'घटोऽयम्' इति ज्ञानानन्तरं मुद्गरपातादिना चूर्णिते घटे 'नायं घटः' इति ज्ञानात्पूर्वज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तिरिति चेन्न। उपस्थितिसामान्याभावप्रतियोगिन एव बाध्यत्वात्। इह तु सत्कार्यवादे सूक्ष्मरूपतया घटस्यावस्थानेनादोषात्। *चन्द्रतारेति*। ननु चन्द्रतारादौ शास्त्रजन्यमहापरिमाणज्ञानेन स्वल्पपरिमाणज्ञाने ऽप्रामाण्यं कल्प्यते। प्रकृते तु प्राथमिकत्वात्कार्यान्विते एव शक्तिरस्त्वित्यस्वरसादाह *उक्तेमात्रादीति*। *प्रवृत्तिसंवादादिनेति*। यथा इदं प्रमा यथार्थप्रवृत्तिजनकत्वादिति। *सोपाधिकेति*। दर्पणमुखादौ पूर्वेण परस्य भ्रमत्वम्।

(कलाटीका)

नस्य*। वाक्यशक्तिग्रहस्य। बाधपदार्थमेवाह *भ्रमत्वेति*। तद्व्यावृत्तमसाधारणं तत्प्रयोजकरूपमाह *नचसर्वैरिति*। उक्त आशयः। तत्र परस्यैव प्राबल्यमित्याह *सर्वेषामिति*। प्रागुक्तो ऽपि दोष इत्याह *उक्ते इति*। नन्वेवं कथं बाधव्यवस्था, अत आह *तस्मादिति*। आदिना निवृत्तिसंवादादि। *न्यायेन*। श्रुतिलिङ्गादिना*। सामान्योक्तं विशिष्याह *तत्रेति*। तयोर्मध्ये इत्यर्थः। एवेनोत्पत्तिप्रतिबन्धनिरासः, तस्य जातत्वादिति भावः। इदं सार्वत्रिकम्। अन्यत्र तु नैवमित्याह *पूर्वेणत्विति*। सोपाधिकेत्यनेनोक्तलौकिकसंग्रहः

श्रमत्वप्रत्यायनम् । क्वचितुत्पत्तिप्रतिबन्धः । यथा-श्रौतविनियोगेन लैङ्गिकस्य तस्य बाधः । जिज्ञासाऽपि फलविशेषदर्शने रसविशेषजिज्ञासावदुपपन्ना ।

ननु तद्वदेव तर्ह्यत्रापि जिज्ञासानियमो न स्यादिति चेद्, इष्टापत्तेः । नच 'अनयोः संसर्गविशेषज्ञानं मे भवतु' इतीच्छायां तादृशज्ञानधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन तद्घटकतथा विशेषज्ञानस्यापि शक्त्या जिज्ञासोच्छेद इति वाच्यम् । विशेषधर्मत्वेन ज्ञाने ऽपि तत्तद्रूपेण जिज्ञासोपपत्तेः । किञ्च सिद्धिर्न स्वरूपतः प्रतिबन्धिका किन्तु सिद्धत्वप्रकारकज्ञानमेव तथा ।

(कुञ्जिकाटीका)

श्रौतेति। "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" इत्यत्र इन्द्रोपस्थानस्य बाधः। सामान्यस्य विशेषपूर्वकत्वादिति प्रागुक्तं निराकरोति *फलविशेषेति* । अपूर्वफलदर्शने 'कोऽस्य रसः' इतिवत् । *नचानयोरिति* । संसर्गविशेषज्ञानेच्छां प्रति संसर्गविशेषज्ञानानिष्टसाधनत्वज्ञानं हेतुः । अत एव संसर्गविशेषस्य ज्ञातत्वे ऽपि जिज्ञासाऽनुपपत्तिरित्यर्थः । *तत्तद्रूपेणेति* । विशेषस्य विशिष्यस्वरूपेण, नतु विशेषत्वेनेत्यर्थः । *सिद्धिर्नेति* । पर्वते वह्निसत्वे ऽपि तदप्रत्यक्षे ऽनुमितिर्भवत्येवेति भावः । *तथा* । प्रतिबन्धकम् ।

(कलाटीका)

प्रकृतेष्टसिद्धिश्च सूचिता । अन्यथा शास्त्रद्वयप्रामाण्याद्विकल्पापत्तेराह *उत्पत्तिप्रतिबन्ध इति* । तस्योदाहरणमाह *यथेति* । *तस्य* । विनियोगस्य। "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" इत्यादाविति भावः। नन्वेवं तदुक्तजिज्ञासाऽनुपपत्तिरत आह *जिज्ञासापीति* पदार्थवाक्यार्थयोर्नियमस्य पूर्वं ग्रहादिति(१) भावः 'एकसम्बन्धि'इतिन्यायेनैव कस्यचित्तादृशस्येति भावः। इच्छामात्रे तस्य कारणत्वाद् अत्र विशेषमाह *अनयोरिति* । *सिद्धीति* । इच्छां प्रति सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । तत्र तथैव निवेशादाह *विशेषधर्मत्वेनेति* । ननु संसर्गस्य न केनापि रूपेण भानमिति प्रागुक्तत्वेन तथाज्ञानेऽपि सिद्धिसत्वाज्जिज्ञासोच्छेद एवात आह *किंचेति* । एवं चात्र तत्स-

(१) "शेषः" इति पाठः ख० पु० ।

अत एव वस्त्वसिद्धावपि तत्सिद्धत्वज्ञानेनेच्छानिवृत्तिः। वस्तुतः पदज्ञाने तादृशजिज्ञासैवासिद्धा किन्त्वन्वयिजिज्ञासैवेत्यलम्।

क्वचित्तु पदैरितरान्वितस्वार्थबोधनमस्त्येव। यथा 'प्रविश' 'पिण्डीम्' इत्यादौ। तथाहि—यथा भीमादयः पदैकदेशाः पदस्यार्थे प्रयुज्यन्ते। विशिष्टशक्ति(१)ग्रहकाले ऽनुनिष्पाद्यवयवानामपि तत्र शक्तिग्रहात्। भीमसेनपदं पृथक् प्रयुज्यमानं तदवयवपदं च भीमसेने

(कुञ्जिकाटीका)

अनुनिष्पादीति। नान्तरीयकेत्यर्थः। समुदायार्थे ऽवयवस्यापि शक्तिग्रह इति भावः। घकाराद्येकवर्णोच्चारणे तु घटादिबोधो न

(कलाटीका)

त्वे ऽपि तदभावान्न दोषः। अस्यावश्यकतामाह *अत एवेति*। तथा ज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वादेव। *वस्त्विति*। 'चैत्रस्य ज्ञानं भवतु' इतीच्छायामजाते च तस्य ज्ञाने 'तस्य ज्ञानं जातम्' इति सिद्धत्वज्ञानादिच्छानिवृत्तिरित्यर्थः। जिज्ञासापीत्यादिना यदुक्तं तदभ्युपेत्यैव। वस्तुतः सैव नेत्याह *वस्तुत इति*। यदि त्वन्वयसामान्ये ज्ञाते तेन विशेषान्वयस्यानुमानमित्युच्यते तर्ह्यन्वयसामान्यस्यापि तथैवोपस्थितिसम्भवात्प्रस्तुतमन्वितशक्त्या। न चैवमनुमानेनैव संसर्गोपस्थितिसम्भवेन शब्दप्रामाण्योच्छेदः। 'नानुमितं न साक्षात्कृतं किन्तु शब्दादेवावगतम्' इत्यनुभवेन तस्यातिरिक्तप्रमाणत्वात्। दोषान्तरस्य प्रागुक्तत्वाच्च। अधिकमन्यत्र द्रष्टव्यम्। तदाह *इत्यलमिति*।

पदसमूहात्मकवाक्यस्थलीयपरमतस्य दुष्टत्वेऽप्येकपदात्मकवाक्यस्थले उक्तदोषान्तर्गतस्य कस्यापि दोषस्याभावादुक्तान्तर्गतद्वितीयमतस्य सिद्धान्तिसंमतत्वमिति विशेषमाह *क्वचित्त्विति*। अस्यार्थमाह *यथाप्रेति*। एतेनातिप्रसङ्गो नेति सूचितम्। दृष्टान्तपूर्वमिदमुपपादयति *तथेति*। तत्रादौ सर्वसंमतं दृष्टान्तमाह *यथा भीमेति*। कोशे पर्यायेष्वनुक्तत्वादाह *पदैकेति*। तदाकारमाह *भीमेति*। घटके फलाभावादाह *पृथक्*। पृथगित्युत्तरान्वयि। अनेन सूचितं स्पष्टयितु-

(१) "विशिष्टकालेतु निष्पाद्य" इति पाठः ख० पु०।

शक्तमिति शक्तिग्रहः । नच सेनपदादपि तद्बोधाप-
त्तिः । तत्तत्पदस्य तत्रार्थे शिष्टप्रयोगाभावेन शक्तिग्रहे
तद्विषयकत्वांशे ऽप्रामाण्यकल्पनेन ततो बोधानुदयात् ।
अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितशक्तिग्रहस्यैव बोधजनकत्वा-
त् । शक्तिभ्रमाद्बोधो ऽपि भ्रमत्वेनाज्ञानादेव । एवं वा-
क्यस्यापि तत्तत्पदार्थालिङ्गिते विशेष्यविशेषणभावे
शक्तिग्रहकाले तदवयवानां 'प्रविश' 'पिण्डीम्' इत्या-
दीनामपि तत्तद्वाक्यार्थे शक्तिग्रहेण 'प्रविश' इत्यादिपदा-
देव तत्तद्वाक्यार्थबोधः । अनेककारकाणां क्रियाणां च
सम्भवे ऽपि योग्यतावशात्तात्पर्यवशाच्च तत्तदर्थबोधः,
तत्र तत्तत्पदाध्याहारवत् ।

तदुक्तं समर्थसूत्रे भाष्ये निष्कौशाम्ब्यादौ क्रान्ता-
दिपदाभावेनासामर्थ्यात्समासाभावमाशङ्क्य 'तदर्थ-
गतेःसिद्धम् । सोऽर्थस्तदर्थः, तद्गतेः । यो ऽर्थः कौशा-

(कुञ्जिकाटीका)

भवति । "चतुर्थ्यादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च" इतिलोपानुशासन-
बलाद्दत्तादिशब्दानामेवानुनिष्पादिनां संज्ञात्वोपगमात् । *निसोऽव्यत-

(कलाटीका)

माह *नचेति* । देवादिसंग्रहायाह *तत्तत्पदेति* । वीप्सितस्य परा-
मर्शादाह *तत्रार्थेति* । तत्र तत्रार्थ इत्यर्थः । अनुदये हेतुमाह *अप्रा-
माण्येति* । नन्वेवं कथमुक्तं-'शक्तिभ्रमाद्बोधः' इति अत आह *श-
क्तीति* । दार्ष्टान्तिकमाह *एवमिति* । तद्वदित्यर्थः । *भावे इति* ।
वैयाकरणैस्तत्र तस्य शक्त्यङ्गीकारादिति भावः । अनतिप्रसङ्गायाह* *प्र-
विशेति* नन्वेवं वाक्यभेदेन तावन्मात्रात्कथं विशेषबोधो ऽत आह *अ-
नेकेति* । क्रियायामपीदं विशेषणं बोध्यम् । *योग्यतेति* । नन्वनेना-
योग्यव्यावृत्तावपि योग्यानेकत्वादुक्तदोष एव अत आह *तात्पर्येति* ।
इदं तत्रापि तुल्यमित्याह*तत्रेति* । पक्षान्तरत्वेनाह *तदर्थेति* । नि-
स एवायं वृत्तिविषये क्रान्तलक्षणोऽर्थ इत्याशयेनाह तस्यार्थ इ-
ति भाष्ये । पक्षान्तरतयाऽऽह *सोर्थ इति* । उच्यते इति वदता भग-

र्थ्याः समर्थः स निसोच्यते' इति। उक्तरीत्या विशिष्टो ऽर्थो निसोच्यते इति तदाशयः।

अतएव "लुपि युक्तवद्—"(अष्टा०सू० १।२।५१) इति सूत्रे 'एकवचनाद्यवयवचनशब्दः पारिभाषिकः' इत्युक्तम्। तदुक्तम्—

वाक्यं तदपि मन्यन्ते यत्पदं चरितक्रियम्।
आख्यातशब्दे नियतं साधनं यत्र गम्यते॥
तदप्येकं समासार्थं वाक्यमित्यभिधीयते। इति।

(कुञ्जिकाटीका)

इति*। निरादिभिरेव क्रान्ताद्यर्थावगमाद्वृत्तौ क्रान्तादीनामप्रयोग एवेति भावः। *एकवचनाद्यवयवेति*। एकवचनशब्दान्तर्गतो वचनशब्दो ऽपि समुदायार्थे रूढः। तेन कटुबदर्या अदूरभवो ग्रामः, कटुबदरी इत्यत्र युक्तवद्भावेन षष्ठ्या अतिदेशो न भवतीति भावः। *यत्पदमिति*। गर्भीकृतक्रियं पिण्डीमिति यत् पदं तदपि वाक्यम्, तत एव निराकाङ्क्षार्थप्रतीतेः। (१)अत एवोक्तं हरिणा—

अन्तरेण क्रियाशब्दं वाक्यादेर्द्वित्वदर्शनात्। इति।

'माणवक माणवक त्वमभिरूपः' इत्यत्र क्रियाऽभावे ऽपि वाक्यादित्वाद् द्वित्वसिद्धिरिति तदर्थः। केवलाख्यातमपि वाक्यमित्याह—*आख्यातेति*। यत्र आख्यातशब्दे प्रविशेत्यादौ नियतं कारकं गम्यते

(कलाटीका)

वतेति शेषः *उक्तेति*। वाक्यैकदेशन्यायेनेत्यर्थः। लक्षणा तु नेत्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति। पूर्वपदवदुत्तरपदे ऽपि तथेति सूचयन्नन्यदपि तत्र मानमाह *अत एवेति*। उक्तरीत्यङ्गीकारादेवेत्यर्थः। *सूत्र इति*। भाष्ये इति शेषः। *तदुक्तमिति*। हरिणापीति शेषः। अपिः प्रसिद्धसमुच्चये। *चरितेति*। क्रियान्वयित्वेन स्वार्थबोधकमित्यर्थः। एवं पिण्डीमित्यस्य वाक्यत्वमुक्त्वा प्रविशेत्यस्यापि तत्त्वमाह *आख्यातेति*। *नियतम्*। नित्यसाकाङ्क्षम्। *तदपि*। सामान्ये नपुंसकम्। आख्यातशब्दरूपम्। *एकम्*। एकमपि। तत्त्वे मुख्यबीजं ध्वनयन् हेतुगर्भविशेषणमाह *समासार्थमिति*। निराकाङ्क्षार्थबोधकमित्यर्थः। चन्द्रालोके ऽपि स्पष्टमिदम्। नन्वेवं विशिष्टयोगो ऽफलो ऽत

(१) 'अत—तदर्थ' पाठोऽयं कुञ्जिकाक० पु० नोपलभ्यते।

'ग्रामं प्रविश' 'पिण्डीम्भक्षय' इत्यादि तु शब्दान्तराण्येव । तान्यपि लौकिके प्रयोगे लाघवानादृतरात्प्रयुज्यन्ते एव ।

यत्तु–पदावयवेन पदस्मरणम्, एवं वाक्यैकदेशेनापि वाक्यस्मरणम्, अयमेवाध्याहार इति । तन्न । भीमादिपदांशात्स्मरणाननुभवात् ।

किञ्चैवं सत्युच्चारितपदस्य वृत्त्याऽर्थबोधकत्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावेन तदुत्तरं विभक्त्युत्पत्त्यनापत्तेः । किञ्चैकदेशेन भिन्नस्वरूपस्य सङ्घातस्य कथं स्मरणम्, सादृश्याभावात् । स्मृतस्यानुच्चारितत्वेन ततो बोधानापत्तेश्च ।

तदुक्तम्—

एकदेशात्स्मृतिर्भिन्ने सङ्घाते जायते कथम् ।
कथं प्रतीयमानः स्याच्छब्दोऽर्थस्याभिधायकः ॥ इति ।

(कुञ्जिकाटीका)

तदपि समाप्तार्थं परिपूर्णार्थं वाक्यमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे आख्यातशब्दो वाक्यं क्रियाकारकभावश्च वाक्यार्थ इति सखण्डपक्षो दर्शितः । ननु प्रविशेत्यनेनैव गतार्थत्वात्कथं 'गृहं प्रविश' इति प्रयोगस्तत्राह– *शब्दान्तराण्येवेति* । *पदावयवेनेति* । भीमसेनपदावयवभीमपदेनेत्यर्थः । ननु सम्बन्धिज्ञानमेव स्मरणे हेतुर्न सादृश्यज्ञानम्, दृश्यते च श्लोकादावेकदेशेन समुदायस्मरणमित्यस्वरसादाह *स्मृतस्येति* । एकदेशेन संघातार्थः स्मर्यत इति मतं निराकरोति । *एकदेशादिति* ।

(कलाटीका)

आह *ग्राममिति* । ननु गौरवात्तदप्रयोगापत्तिरेव अत आह *तान्यपीति* । अन्यथा कलशादिप्रयोगोच्छेदापत्तिरिति भावः । *अयमेव* । स्मृत्यात्मकप्रत्यय एव । आद्ये दोषमाह *भीमादीति* । *वृत्त्येति* । तत्सूत्रे तथैव निवेशादिति भावः । *एकेति* । यत इत्यादिः । *सादृश्येति* । एकवर्णादिश्रुतितो बालकस्य समुदितप्रयोगे तु तथासङ्केतादेवार्थबोधनोपपत्तिर्ननु स्मृत्वेत्यग्रे स्फुटीभविष्यत्यनुपदमेव । अन्यथ-

तदेतदभिप्रत्योक्तम् "इग्यणः सम्प्रसारणम्" (अष्टा० सू० १।१।४५) इति सूत्रे भाष्ये—'दृश्यन्ते हि वाक्येषु वाक्यैकदेशान्प्रयुञ्जानाः पदेषु पदैकदेशान् । प्रविश, पिण्डीम्, प्रविश, तर्पणम्, देवदत्तः-दत्तः, सत्या-भामा-सत्यभामा' इति । वाक्येष्वित्यादेर्वाक्यार्थेष्वित्यादिरर्थः ।

न(१)च पदैकदेशस्य तत्तत्पदार्थे लक्षणा । बाधप्रतिसन्धानाभावेऽपि शक्यसम्बन्धज्ञानाभावे ऽपि बोधानुभवात् । अणुदित्सूत्रभाष्ये चोच्चारितस्यैव शब्दस्य प्रत्यायकत्वमुक्तम् । अन्यथा ज्ञानमात्रे शब्दभाना-

(कुञ्जिकाटीका)

सदृशवस्तुदर्शनाभावात्स्मृतिर्न सम्भवति, नापि स्मृतस्य बोधकत्व-

(कलाटीका)

हितदोषद्वयेन हरिसम्मतिमाह *तदुक्तमिति* ।*उक्तमिति* । उभयसंज्ञापक्षमुक्त्वा वाक्यार्थसंज्ञापक्षानुवादे दोषाभावाय संप्रसारणजन्ये उपचारात्संप्रसारणपदमित्येकसमाधिं कृत्वा ऽथवेत्यादिना मध्यमपक्षत्वेनोक्तमित्यर्थः । तथाच संप्रसारणनिर्वृत्तेत्यर्थस्य ततो लाभ इति न तत्र दोष इति भावः । वाक्योदाहरणमेतत् । अत एव 'संप्रसारणानिर्वृत्तादित्यादेर्वाक्यस्यार्थे संप्रसारणादित्यादिर्वाक्यैकदेशः प्रयुज्यते' इति भाष्ये उक्तम् । एवं समर्थसूत्रभाष्योक्तमपि । लुपीतितु पदोदाहरणं बोध्यम् । *भामेतीति* । इदं सत्याया अप्युपलक्षणम् । अनेन च तत्तदर्थशक्तत्वमेकदेशस्येत्युक्तमेव । एतदेवाभिप्रत्येतरान्विते पदानां शक्तिरिति प्रवादो ऽपि । असङ्गतिं परिहरति *वाक्येष्विति* ।

एतेन तत्तदर्थबोधाय वाक्येषु प्रयोक्तव्येषु तत्तदर्थे तत्तदेकदेशान् प्रयुञ्जते इत्यर्थो निरस्तः । अध्याहारापत्तेः । *भावेऽपि* । तत्रापि । तत्रापि च उक्तार्थे भाष्यान्तरसम्मतिमप्युक्तदोषोपपत्तये आह *अणुदिदिति* । *चोऽप्यर्थे* । तत्समर्थयते *अन्यथेति* । तदनङ्गीकारे इत्यर्थः । *मात्रम्* । कार्त्स्न्ये । प्रतिपादितमिदं प्राक् । सकृदितिन्याय-

(१) 'नच—भवात्' अयं ग्रन्थः मूले ऽत्रोपलभ्यमानो ऽपि कलाऽसंमतः, प्रकृते तत्रानुपदं स्फुटीभविष्यतीति कथनात् ।

च्छान्दधाराऽऽपत्तिः । तत्र तन्निवृत्तये प्रतिबन्धककल्पने गौरवम् ।

नच लिपिस्मृतशब्दादर्थबोधानापत्तिः, अनुच्चारणादिति वाच्यम् । तत्र चेष्टावल्लिपेरेवार्थबोधकत्वेनाऽऽपत्तेः । अत एव लिपौ शब्दत्वभ्रमो बालानाम् । तच्छक्तिग्रहस्य शब्दसङ्केतग्रहाधीन इत्यन्यत् । लिपौ शब्दत्वभ्रमवतां तत्स्मरणानुपयोगाच्च । अत एव लिपौ 'अयं ककारः' इति व्यवहारः पण्डितानां लिपौ शब्दत्वबाधज्ञानवतामपि । अनादिसिद्धारोपात् । अन्तःकरणादावात्मप्रत्यये भ्रमत्वज्ञानवतां पण्डितानां व्यव-

(कुञ्जिकाटीका)

मिति तदर्थः । *चेष्टावदिति* । तत्र लिपेरेव सङ्केतग्रहो न तु शब्दकल्पनया बोधः । (१)एतेन लिपौ वर्णतादात्म्यारोपाद् बोध इत्यपास्तमिति भावः ।(२)*अत एव*। लिपीनामप्यर्थबोधकत्वादेव । *शब्दसङ्केतेति* । शब्दसङ्केतग्रहादेव लिपिसङ्केतस्यापि ग्रह इत्यर्थः ।(३) ननु परेषां लिपौ शब्दतादात्म्यारोपः किमर्थ इत्यत आह* अत एवेति* । आरोपादेवेत्यर्थः । ननु भेदस्य निश्चितत्वे कथमारोप इत्यत आह *अनादीति* । एतादृशारोपस्यानादित्वादित्यर्थः । पण्डितानां व्यवहार

(कलाटीका)

स्योच्चारितविषयत्वादाह *धारेति* । *तत्र* । अनुच्चारणस्थले । भाष्योपरि शङ्कते । *नचेति* । एवेन तत्स्मृतशब्दनिरासः । *अत एव*। तस्याबोधकत्वादेव । शब्दत्वस्य बोधकानिवृत्तत्वादिति भावः । अवैरूप्यायाह *तच्छक्तीति* । लिपिशक्तीत्यर्थः । तं विनाऽपि बोधमाह *लिपाविति*। तन्निष्ठसर्वधर्माध्यासस्य ततो लाभेन बोधकत्वेन तदुच्चारणस्यापि लाभादिति भावः । *तदिति*। शब्देत्यर्थः । *अत एव*। तेन सर्वतद्धर्माध्यासादेव । ननु बालानां तद्व्यवहारोपपत्तावपि कथमन्येषां, भ्रमासम्भवाद् । अत आह—*पण्डितानामिति* । ननु सोऽपि कथं तेषामत आह—*अन्तःकरणेति* । अविद्यावशादिति भावः । एवं

(१) एतेन—भावः पाठोऽयं कुं० कपु० नास्ति ।

(२) अतः—देव पाठोऽयं कुं० कपु० नास्ति ।

(३) ननु—त्वादित्यर्थः पाठोऽयं कुं० कपु० नास्ति ।

हारानिर्वाहस्यैवमेवोपपाद्यत्वात् ।

यद्वा तत्रापि सूक्ष्मतरताल्वोष्ठपुटव्यापारात्सूक्ष्मतरमुच्चारणमेव मानसजपस्थल इव । निरूपितं चैतत् प्राक् । तस्माच्छब्दसत्ताज्ञानं शाब्दबोधकारणम् । अत एवान्यस्मिन् शब्द उच्चारिते तत्रान्यशब्दत्वभ्रमदशायां तदर्थबोधानुभवः । 'उच्चारितः शब्दः' इत्यस्य उच्चारितत्वेन गृहीत इत्यर्थो बोध्यः ।

एतेन 'प्रविश' 'पिण्डीम्' इत्यादौ कारकक्रियाशब्दमनुमाय ततो बोध इति परास्तम् ।

किञ्च किं शब्देन शब्दस्याक्षेप उतार्थेन ? । नाद्यः । स्वार्थप्रतिपादनव्यग्रेण तेन अन्यानाक्षेपात् । नान्त्यः ।

(कुञ्जिकाटीका)

इत्यत्र हेतुमाह *अनादिसिद्धारोपादिति* । *एवमेव* । आरोपादेव । *शब्दसत्ताज्ञानमिति* । नतु वस्तुतः शब्दसत्तेत्यर्थः । *तदर्थबोधेति* । अन्यार्थबोधेत्यर्थः । *उच्चारित इति* । "यस्येति च" इत्यादौ तु प्रत्याय्यप्रत्यायकयोरभेदादिकारादीनां ग्राहकत्वं हरिणा वर्णितम् । *परास्तमिति* । अनुच्चारितस्य बोधकत्वाभावात् । *इत्येतन्नामे·

(कलाटीका)

प्रक्रियायामुपपाद्यादोषं सिद्धान्ते आह—*यद्वेति* । *तत्रापि* । लिपिदर्शनेऽपि । *सूक्ष्मतरम्* । इतराज्ञेयम् । अनुमीयमानव्यापकत्वाच्च तादृशस्थले मानसजपव्यवहारः । *प्रागिति* । शब्दनिरूपणोपक्रमे इत्यर्थः । उक्तभाष्यतात्पर्यमाह *तस्मादिति* । प्रमां विहाय ज्ञाननिवेशफलमाह *अतएवेति* । ज्ञानस्य कारणत्वादेवेत्यर्थः । तत्र तच्छब्दसत्ताभ्रमसत्त्वादिति भावः । अन्यथा तदसङ्गतिः स्पष्टैव । नन्वेवं भाष्यविरोधः, तत्र स्वरूपसत्यास्तस्याः कारणत्वस्योक्तत्वादत आह *उच्चारित इति* । *एतेन* अणुदित्सूत्रभाष्याविरोधेन । उक्तक्रमेणाह *कारकेति* । अयमेवाध्याहारः । ततः तदनन्तरं समुदितादिशेषः । आक्षेपोऽध्याहारशब्दार्थ इति पक्षेऽप्याह *किञ्चेति* । (१) *अनाक्षेपात्* ।

(१) "अभ्युपेत्येदम् । वस्तुत तदसंभव एवेत्याह *किञ्चेति* । आक्षेपोऽनुमानम् ।" अत्रायं पाठ ख० पुस्तके ।

तस्यार्थस्य शब्दान्तरेण सम्बन्धाभावात् ।

एतेन शब्देनार्थाक्षेप इत्यपास्तम् । अस्य शब्दस्य शब्दान्तरार्थेन सम्बन्धाभावात् । (१)यथाकथंचित्परम्परासम्बन्धसत्त्वेऽपि तस्य नानुमितिप्रयोजकत्वं लक्षणाप्रयोजकत्वाभाववतोऽअर्थेनार्थानुमानेऽपि तस्य शाब्दत्वं न स्यात् । तस्मादर्थेनार्थान्तरस्यैतद्वाक्यत्वानुमानमेवोचितम् ।

नच 'पिण्डीम्'इत्येतन्नाम सिद्धार्थकं कथं साध्यक्रियाबोधकमिति वाच्यम् । नामसरूपं भिन्नमेवेदमित्यदोषात् । नामसारूप्यादेव द्वितीयान्तताव्यवहारः । नचाख्यातलक्षणस्यात्रातिव्याप्तिः । शास्त्रबोधितक्रियार्थकघटितत्वे सतीतिविशेषणदानेनादोषात् । 'पिण्डीम्' इत्यादेरनेकक्रियार्थत्वेऽपि प्रकरणान्निर्णयः ।

(कुञ्जिकाटीका)

तिॐ । सिद्धार्थकं पिण्डीमिति नाम साध्यक्रियां कथं बोधयेदित्यन्वयः । 'सुबन्तमिह नामेष्टम्' इत्यभियुक्ताः । ॐनामसरूपम्ॐ । नामसदृशम् । ननु नामत्वाभावे द्वितीयान्तत्वव्यवहारः कथमत आह ॐसारूप्यादेवेतिॐ । द्वितीयान्तत्वमपि सारूप्यादेवेति भावः । ॐनचेतिॐ । 'क्रियाबोधकं यत्तदाख्यातम्' इति निरुक्तकारोक्तेः । ॐअतिव्याप्तिरितिॐ । अत्रापि असत्त्वभूतक्रियाबोधादिति भावः । ॐशास्त्रेतिॐ । पिण्डीमित्यत्र तु शास्त्रबोधिता क्रियार्थकता यस्य तन्नास्ति ।

(कलाटीका)

तदसम्भवात्, अनुपपत्त्यभावात् । ॐतस्यार्थस्यॐ । उच्चारितार्थस्य । ॐअस्येतिॐ।ननु साक्षात्सबन्धाभावेऽपि परम्परासंबन्धोऽस्त्येव अत आह ॐयथेतिॐ । ॐतस्येतिॐ। सामग्र्यन्तराभावादतिप्रसङ्गापत्तेश्चेति भावः । ॐलक्षणेतिॐ । प्रतिपादितमिदं प्राक् । साक्षात्सम्बन्धसत्त्वादाह— ॐअर्थेनेतिॐ । अपिना आक्षेपपरिग्रहः । किञ्चेत्युक्तमुपसंहरति । ॐतस्मादितिॐ । तथा च स्वेष्टसिद्धिरिति भावः । सिद्धान्ते ॐनचेतिॐ । ॐअत्रॐ । पिण्डीमित्यादौ । प्रागुक्तमेव दार्ढ्यायाह— ॐपिण्डीमितिॐ ।

(१) 'यथाकथंचित्० भावात्' इतिपाठः ख० पु० नास्ति ।

पदानामानर्थक्येऽपि "क्रियाप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि" "चत्वारि पदजातानि" इत्यादि शास्त्रकृत्कल्पनामात्रमेव। यथा असत्येनाप्यर्थेन मरीचिकाजलेन 'इदं जलमानय' इत्यादिव्यवहारो लोकानां दृश्यते तद्वत् सर्वत्रापि पदे ऽर्थव्यवहार इति स्पष्टम्—

न लोके प्रतिपत्तॄणामर्थयोगात्प्रसिद्धयः।

इत्यादिना हरिग्रन्थे। प्रसिद्धयः शास्त्रे इति शेषः। एतेनोच्चारितं पदममुकार्थान्वयित्वेन स्वार्थबोधेच्छया

(कुञ्जिकाटीका)

पदानामिति। पदानां वास्तविकार्थवत्त्वाभावेऽपि कल्पनयाऽर्थवत्त्वमित्यर्थः। *यथेति*। असत्यमपि मरीचिकाजलमाश्रित्य यथा व्यवहारः। ननु पदपदार्थविभागस्यासत्यत्वे कथं लोके तदाश्रयप्रवृत्तिरत आह—*न लोके इति*। न सत्यार्थसम्बन्धादिना लौकिकानां व्यवहारः, असत्येनापि मरीचिकाजलादिना व्यवहारदर्शनादिति तदर्थः। *मरीचिकाजलेनेति*।

अयं भावः-सत्यत्वं त्रिविधम्, पारमार्थिकम्, व्यावहारिकम्, प्रातिभासिकं चेति। तत्र शुक्तिरूप्यस्य व्यावहारिकत्वे संसारदशायां बाधो न स्यादिति प्रातिभासिकत्वम्। तत्र च आगन्तुकदोषः कारणम्। नन्वागन्तुकदोषजन्यत्वं न प्रातिभासिकत्वे प्रयोजकं काचादिध्वंसतत्संयोगादावतिव्याप्तेरिति चेन्न। दोषत्वेन जन्यताया विवक्षितत्वात्। न चैवमागन्तुकेति विशेषणवैयर्थ्यम्। घटादावतिव्याप्तिवारकत्वात्। घटो दोषजन्योऽध्यस्तत्वात् शुक्तिरूप्यवदित्यनुमानात्। *एतेनेति*। द्वितीयेनापास्तमित्यनेनान्वयः। *उच्चारितम्*। द्वारमित्यादिकम्। *अमुकार्थेति*। पिधानादीत्यर्थः। *कस्यचि-

(कलाटीका)

विशेषं वक्तुं प्रागुक्तमेवाह—*पदानामिति*। तमेव विशेषमाह—*यथेति*। *सर्वत्रापीति*। वाक्यघटके इत्यर्थः। असङ्गतिं परिहरति *शास्त्रे इति*। तथाच तद्योगाच्छास्त्रस्थाः पदानां प्रसिद्धयो लोके प्रतिपत्तॄणां नेति तदर्थः। स्मृत्यनुमितिभिन्नोऽध्याहारपदार्थ इतिप्राचीनमतं खण्डयति *एतेनेति*। उक्तरीत्या भाष्यादिसंमत्या तस्यैव बोधकत्वेनाध्याहारकथाया एवायुक्तत्वेन। अपास्तमित्यत्रान्वयः।

वक्त्रुच्चारितमिति तात्पर्यग्रहे कस्यचित्पदाध्याहारेण कस्यचिदर्थाध्याहारेण बोध इति यथाऽनुभवं व्यवस्था ।

'शब्दं विनापि गुडादिशब्दैर्माधुर्यादिरूपार्थस्याक्षिनिकोचादिना चार्थस्य बोधस्य दर्शनाद्' इति स्पष्टम् "अन्नेनव्यञ्जनम्"(अ० सू० २।१।३४) इतिसूत्रे भाष्ये ।

अर्थस्यापि तत्पदविशिष्टस्याध्याहारः । एतेनार्थाध्याहारे 'चैत्र ओदनम्' इत्यत्र तृतीयापत्तिः । प्रत्ययेन कर्तुरनभिधानात् । 'शब्दानुविद्धं सर्वं ज्ञानम्' इति नियमभङ्गश्चेति परास्तम् । "अनभिहिते" (अ० सू०

(कुञ्जिकाटीका)

दिति* । पुंस इत्यर्थः । अर्थाध्याहारे तृतीयाद्यापत्तिमाशङ्क्याह *तत्तत्पदविशिष्टेति* । *प्रत्ययेनेति* । तिङ्कृत्तद्धितेतिपरिगणनात् । *अन-

(कलाटीका)

अव्युत्पन्नोऽदःशब्दपर्यायोऽमुकशब्दः । पदजन्यपदार्थोपस्थितिः शाब्दबोधे कारणमिति मतेनाह—*कस्यचित्पदेति* । तदन्यमतेनाह—*कस्यचिदर्थेति* । व्यवस्थायां बीजमाह—*यथेति* । ननु द्वितीये तद्वाचकशब्दं विना कथं तदर्थप्रतीतिरत आह—*शब्दमिति* । तद्वाचकशब्दमित्यर्थः । *गुडादीति* । प्रतिपादितमिदमादौ । *अक्षीति* । तदुक्तं समर्थसूत्रे भाष्ये 'अन्तरेण खल्वपि शब्दप्रयोगं बहवोऽर्था गम्यन्ते अक्षिनिकोचैः पाणिविहारैश्च' इति । 'यथैते वृद्धव्यवहारवशादर्था गम्यन्ते तथा शब्दैरिति भावः' इति कैयटः । *अर्थस्य बोधस्येति* । व्यस्तः पाठः । *बोधस्य* । ज्ञानस्य । आद्ये संमतिमाह *स्पष्टमिति* । तत्राहि दध्योदनादौ कथं सामर्थ्यमिति शङ्कायां 'युक्तार्थता संप्रतीयते । अन्यथा दधीत्युक्ते बहवोऽर्था गम्यन्त इति लोपपक्षे ऽनवस्था स्याद्' इत्युक्तम् । दध्नेति पदवाच्येन युक्तो योऽर्थ उपसेकक्रियादिरूपस्तदर्थता तस्य प्रतीयते इत्यर्थः । द्वितीयवक्ष्यमाणदोषद्वयाभावाय विशेषमाह *अर्थस्यापीति* । एतेनेत्यस्यार्थमाह *अनभीति* । तस्यापि तद्विशिष्टस्याध्याहाराङ्गीकारेणेत्यादिः । तत्र प्रासि-

२।३।१) इत्यत्र कर्त्रादावनभिहितत्वस्य समभिव्याहृतेन पदेन समभिव्याहृतज्ञानविषयीभूतार्थविशेषणीभूतपदेन वा ऽभिधानयोग्यत्वाभावरूपस्य विवक्षणेनादोषात् । उपस्थितपदात्पदार्थबोधानङ्गीकारेण चार्थाध्याहारव्यवहारो बोध्यः । अध्याहारश्च मानसं ज्ञानमित्यपास्तम् ।

"क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" (अ०सू० २।३।१४) इत्येतदुदाहरणे 'फलेभ्यो याति' इत्यादौ तुमुन्नन्ताप्रयोगे तादृशवाक्यैकदेशप्रयोग एव चतुर्थी साधुर्नतु तत्प्रयोगे। स्थानिन इत्युक्तेः। "स्पृहेरीप्सितः" (अ० सू० १।४।३६) इत्युदाहरणे 'पुष्पेभ्यःस्पृहयति' इति सम्पू-

(कुञ्जिकाटीका)

भिहितत्वस्येति* । रूपस्येत्यत्रास्यान्वयः । *समभिव्याहृतेति* । समभिव्याहृतस्य यज्ज्ञानं तद्विषयीभूतोऽर्थः तद्विशेषणं पचत्यादिरूपम् । पचत्यादिपदस्यात्राभावाद्योग्यत्वोक्तिः । *अपास्तमिति* । अनुच्चारितस्य बोधकत्वासम्भवात् । स्वमते एकदेशस्यापि समुदायार्थवाचकत्वादध्याहारो नास्तीति भावः ।

ननु वाक्यैकदेशन्यायाश्रयणे, 'फलेभ्य आहर्तुम्' इत्यपि प्रयोगापत्तिरत आह *फलेभ्य इति* । अत्रार्थाध्याहारः, पुष्पेभ्य इत्यत्र शब्दाध्याहार इति व्यवहार उक्तयुक्तिमूलकः । ननु "स्पृहेरीप्सितः" इत्यादाविव वाक्यैकदेशन्यायेन युष्मदर्थस्य लाभात्स्थानिन्यपीति

(कलाटीका)

द्धार्थमाह *समभीति* । तत्सत्वस्य तत्रैव सत्वादाह *पदेनेति* । अकृतनिर्वाहायाह *समभीति* । एतदर्थमेव योग्यत्वनिवेशः । नन्वेवं कथमर्थाध्याहारोऽत एवाह *उपेति* । अत एव द्वितीयदोषोऽपि नेति भावः । (१)स्मृतित्वादेरसम्भवस्योक्तत्वादाह *मानसमिति* ।

परमतं खण्डयितुं सिद्धान्ते स्वशास्त्रप्रक्रियाव्यवस्थामाह *क्रियार्थोपेति* । *उक्तेति* । जातावेकवचनम् । एवमग्रेऽपि । *तादृशेति* । उक्तभाष्यसिद्धेरित्यर्थः । तादृशवाक्यार्थे इति पाठस्तु सुगम एव ।

(१) "ननु कोऽसौ तद्भिन्नः सोऽस्मन्मते इत्यत आह*मानसमिति"* । इति पाठः ख० पुस्तके ।

र्णवाक्यप्रयोगे तदेकदेशप्रयोगे च चतुर्थ्याः साधुत्वम् । "ल्यब्लोप(पा०वा०)" इत्यादि च ल्यबन्तरहितवाक्यैकदेशप्रयोगे एव प्रवर्तते । शास्त्रबलाल्लोकव्यवहाराच्च अस्य पञ्चम्यन्तघटितवाक्यैकदेशस्यैव विशिष्टाऽर्थे शक्तिकल्पनमिति बोध्यम् । "युष्मद्युपपदे" (अ०सू०१।४।१०५) इति सूत्रे "स्थानिन्यपि" इति तु उपपदग्रहणासत्पदसत्ताया एव निमित्तत्वभ्रमवारणाय । "स्थानिनि" इत्युक्ते तत्प्रयोगे न स्यादतः "अपि" इति । "उपपदे" इति तु वैचित्र्यायैव । "आचार्याः कृत्वा न निवर्तन्ते" इति न्यायात् ।

एतेनैतत्पदबलात् स्थानिपदमज्ञायमानार्थकम् । तेन

(कुञ्चिकाटीका)

व्यर्थमत आह *स्थानिन्यपीति* । अपि शब्दस्य फलमाह *नस्यादिति* । *वैचित्र्यार्थेति । तस्मिन्निति परिभाषा तु व्याख्यानान्न प्रवर्तिष्यत इति भावः । *एतद्बलात्* । उपपद इति वचनात् । ननु उपपदत्वे सति अप्रयुज्यमानत्वमसम्भवत्यतस्तदर्थमाह *अज्ञायमानार्थ-

(कलाटीका)

पूर्ववदत्र विनिगमकाभावादाह *सम्पूर्णेति* । आद्यवदत्र विशिष्टाप्रयोगेण भेदात्तदेकदेशत्वाभावेन कथमुक्तव्यवहारः, मल्लग्रामादिवद् भूयसा व्यवहारेऽपि कदाचिद्विभक्तिविशिष्टैकदेशस्यापि तत्र प्रयोगापत्तिरत आह *शास्त्रेति* । लोके तत्प्रयोगादेवाह *लोकेति* । एवेन तद्व्यवच्छेदः । एवं फलेभ्यो यातीत्यादावपि बोध्यम् । स्वरूपसती शब्दसत्ता शाब्दबोधकारणमिति पाणिनिसम्मतमिति निरासायाह *युष्मदीति* । *उपेति* । आदौ तथाऽननुसन्धानेन तदुक्तत्वादित्यर्थः । अनन्तरं तदनुसन्धानादिति भावः । एवं सत्यादिमं स्पष्टार्थमेवेत्याह—*उपेति* । एतेन स्थानिन्यपीत्यस्यापि तत्त्वमेव सूचितम् ।

एतेन युष्मदिति सूत्रे स्थानिन्यपीति व्यर्थं तदभावे ऽपि "स्पृहेरीप्सितः" इतिवत्तस्यापि युष्मदः प्रयोगे च प्रवृत्त्युपपत्तेरित्यपि परास्तम् । तद्वृत्तस्यापि तत्त्वात् । तदेव खण्डयति *एतेनेति* । उपपदे इतीत्यर्थः । सूत्रे ऽपिनाऽज्ञायमानसमुच्चयः । उभयफलमाह *तेने-

युष्मदाद्यर्थाध्याहारे ऽपिनोपपदोच्चारणे तदध्याहारे च मध्यमादि। 'फलेभ्यो याति' इत्यादि चार्थाध्याहार एव साधु न पदाध्याहारे। 'पुष्पेभ्यः' इत्यादि पदाध्याहारे एव साधु नार्थाध्याहारे इत्यपास्तम्।

एकस्यैव पक्षभेदेन साधुत्वासाधुत्वयोः "न वा" (अ० सू० ११४५) इति सूत्रे भाष्ये तिरस्कारात्।

किञ्च एतत्पदाज्ञानं पदज्ञानं च वक्तृनिष्ठं साधुत्वनियामकं श्रोतृनिष्ठं वा? नाद्यः। अर्थस्य बुद्धिस्थत्वे तद्वाचकपदस्यापि तद्बुद्धिस्थताया आवश्यकत्वात्। नान्त्यः। "इग्यणः" (अ० सू० ११४५) इति सूत्रभाष्योक्तन्यायेन 'पुष्पेभ्यः' इत्येकदेशस्यापि तादृशवाक्यार्थे शक्तिग्रहसत्त्वे ततः पदज्ञानं विनापि बोधेन तत्र पदज्ञानस्य दुर्लभत्वा-

---

(कुञ्जिकाटीका)

कमिति*। तेन युष्मत्पदाप्रयोगे तदर्थाध्याहारे युष्मत्पदाज्ञाने मध्यम इत्यर्थः। अपिशब्दार्थमाह *अपिनेति*। *तदध्याहारे*। युष्मत्पदाध्याहारे। *पक्षभेदेनेति*। शब्दाध्याहाररूपार्थाध्याहाररूपभेदेन। *न्यायेनेति*। "ष्यङः सम्प्रसारणम्" इत्यादिविधिप्रदेशे ऽन्योन्याश्रयवारणाय 'यणः स्थाने इग् भवति' इति वाक्यार्थः संज्ञी। 'हल' इत्याद्यनुवादे तु सम्प्रसारणनिर्वृत्ते सम्प्रसारणशब्दो वर्तत इति स्पष्टं

(कलाटीका)

ति*। *अर्थेति*। शुद्धार्थेत्यर्थः। *तदिति*। शुद्धपदेत्यर्थः। अग्रे *चेति*। त्वर्थे। स्थानिन इत्युक्तेः। *नार्थेति*। प्रयोगे इत्युक्तेः। आद्ये उक्तदोषस्य स्फुटत्वात् द्वितीयादौ दोषमेतेनेत्युक्तमाह *एकस्यैवेति*। *एतदिति*। अन्यथापि तदुपपत्त्या प्रयोग इत्यस्य निर्मूलत्वाच्चेत्यपि बोध्यम्। तथैव पाणिनेराशयोऽस्त्विति भ्रमनिरासायाद्यसाधारणदोषमाह *किञ्चैतदिति*। अध्याहारविषयभूतेत्यर्थः। इदमग्रेऽपि विशेषणं बोध्यम्। *तदिति*। वक्त्रित्यर्थः। तथाच पदानालिङ्गितार्थबुद्धेरभावेन तदज्ञानासम्भवात्सर्वत्र दोष इति भावः। *ततः*। पुष्पेभ्य इत्यतः। *पदज्ञानम्*। स्पष्टयतीति पदज्ञानम्। *तत्र*। तत्रापि। उक्तरी-

त् । पदानालिङ्गितार्थाध्याहारासम्भवेन 'फलेभ्यो याति' इत्यादावपि श्रोतुः पदाज्ञानस्य दुर्लभत्वाच्च । "परः सन्निकर्षः" (अ०सू०१।४।१०९) इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या वक्तृज्ञानस्यैव साधुत्वनियामकत्वाच्च । वाक्यत्वं कारकाद्यन्वितक्रियाबोधकत्वमेवेति वक्ष्यते ।

तत्र 'प्रकृतिप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थवत्त्वदर्शनाद्' इत्यादिना प्रत्याहाराह्निके भाष्ये उक्तः प्रकृति-

(कुञ्जिकाटीका)

तत्र । *भाष्योक्तरीत्येति* । तत्र बौद्धपौर्वापर्याश्रयणे शब्दादर्थमवगत्य परबोधाय शब्दः प्रयोक्तव्य इति स्पष्टम् । ननु एकदेशस्यापि समुदायार्थवाचकत्वे 'आख्यातं सविशेषणं वाक्यम्' इत्यादिवाक्यलक्षणाव्याप्तिरत आह *वाक्यत्वमिति* ।

(कलाटीका)

षत आह *पदेति* । *पर इति* । तत्रहि, 'पौर्वापर्यमकालव्यपेतं संहिता' इतिन्यासान्तरे एकैकवर्णवृत्तित्वाद्वाच उच्चारितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम' इति तेषां पौर्वापर्याभावमाशङ्क्य 'एवं तर्हि बुद्धौ कृत्वा' इत्याद्युक्त्वा 'बुद्धिविषयमेव शब्दानां पौर्वापर्यम्' इति व्याख्याय वक्तृबुद्धिस्थत्वमुपपादितम्—'य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति अस्मिन्नर्थे ऽयं शब्दः प्रयोक्तव्यः, अस्मिंस्तावच्छब्देऽयन्तावद्वर्णस्ततोऽयं ततोऽयम्' इति । प्रतिपादितमिदमधस्तात् । ननु सिद्धान्ते एकपदस्य कथं हर्याद्युक्तवाक्यत्वव्यवहारः परसंतवाक्यलक्षणानाक्रान्तत्वादित्यत आह *वाक्यत्वमिति* । एवेन परकीयव्यवच्छेदः अत एव चन्द्रालोके जयदेवनोक्तम्—

वाक्यं च खण्डवाक्यं च पदमेकमपि क्वचित् ।
धूमवत्त्वादिति यथा देवेत्यामन्त्रणं यथा ॥ इति ।

वाक्याध्याहार इति पस्पशास्थभाष्येणापि वार्त्तिककृद्वाक्यानां सूत्रकृत्तात्पर्यविषयता वाक्यैकदेशन्यायेन सूचिता । एतेनाध्याहारस्यैवाभावे तद्भाष्यविरोध इत्यपास्तम् ।

विशेषान्तरं वक्तुमुक्रमाह *तत्रेति* । अखण्डवाक्यस्याखण्डवाक्यार्थबोधकत्वे सतीत्यर्थः । अर्थवन्तो वर्णा अनर्थका वेति संदेहे आद्ये हेतुमुक्तमाह *प्रकृतीति* । यत्तु प्राञ्चः पदादिघटकवर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वमिति । तन्न । दोषगणस्योक्तत्वात्तदूध्वनयन्नाह *प्रकृतीति* ।

प्रत्यययोर्वाचकत्वमित्येवंरूपो वर्णस्फोटः शास्त्रीयप्रक्रियोपयोग्येव न वास्तवः। वस्तुतत्त्वे विकल्पायोगेन प्रातिपदिकार्थविषये एकम्, द्विकम्, त्रिकम्, चतुष्कम्, पञ्चकमित्यादिवादिविकल्पानुपपत्तेः। काल्पनिके तु यथेष्टमिति तत्संभवः।

अत एव "अतिशायने तमप्" (अ० सू० ५।३।५५) इति सूत्रे 'शुक्लादयो गुणा एके, नच शुक्लतर इति प्रकर्षप्रत्यया-

(कुञ्जिकाटीका)

भाष्ये उक्त इति। वर्णस्फोटे इत्यत्रान्वयः। *न वास्तवः*। न लौकिकव्यवहारोपयोगी। *अतिशायनेतमाबिति*। द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षाभावेन संसर्गिधर्मनिमित्तक एव प्रकर्षः। *शुक्लतरः पट इति*। शुक्लगुणनिमित्तको द्रव्यप्रकर्षः। यथा हि निरुपाधिनो द्रव्यस्य प्रकर्षो नास्ति तथा द्रव्यान्निष्कृष्टस्य गुणस्यापि शुक्लतरं रूपमिति स्वतः प्रकर्षो नास्ति। ननु

संसर्गिभेदकं यद्यत्सव्यापारं प्रतीयते।
गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्रे उदाहृतम्॥

इत्युक्तं हरिणा। अस्यार्थः—संसर्गिण आधारस्य यद्यद् भेदकं सव्यापारमन्यच्छेदकरूपेण प्रतीयते तस्य सर्वस्य गुणत्वम्। परतन्त्रो हि गुण इत्युच्यते। एवञ्च परतन्त्रत्वाज्जातेरपि गुणत्वं न्याय्यम्। भाष्यकारोऽप्याह 'अन्यो हि वीरत्वं गुणः अन्यः पुरुषत्वम्' इति। तथा च जातिप्रकर्षेऽपि तरबापत्तिः। यथा हि शुक्लो नील इत्यादौ आश्रयान्तरव्यवच्छेदः एवं गौरश्वः इत्यादावप्याश्रयान्तरव्यवच्छेदः प्रतीयते इति चेत्। सत्यम्। शुक्लादिगुणैरेव व्यक्तीनां भेदनात्तत्प्रकर्षे एव तरप्। नहि गोत्वेन गोषु प्रकर्षापकर्षौ भवतः। कथं तर्हि गोतर इति प्रयोग इति चेत्। तत्र प्रकृष्टवाहदोहा गौः गोतरेत्युच्यते। एवं निकृष्टतरः प्रकृष्टतरः इत्यत्र निकर्षप्रकर्षातिशय एव तरप्। नतरामित्यत्र निषेधस्य प्रकर्षोऽत्यन्तमयुक्तत्वं गमनादेः सूचनाय। द्योत्यार्थप्रकर्ष एव तरबिति तु प्रायिकम्। एवं गुणप्रकर्षे तरपं व्युत्पाद्य गुणानामेकत्वादि निरूपयति *शुक्लादय इति*। *प्रकर्षप्रत्यय इति*। नह्येकत्वे

(कलाटीका)

ननु वास्तव एवास्तु सोऽपीत्यत आह *वस्तुतत्त्व इति*। आद्यार्थं स्पष्टयन्नाह *अतएवेति*। तस्यावास्तवत्वादेवेत्यर्थः। उक्तमित्यन्त्रा-

नुपपत्तिः । तेषां सावयवत्वेनाल्पत्वमहत्त्वकृतविशेषेण तदुपपत्तेः। अथवा एके निरवयवाः, नैर्मल्यादिगुणान्तर-मिश्रणात् प्रकर्षः । यथा जात्युत्पलादिवासिताया मल्लिकाया गन्धप्रकर्षः। अथवा नाना शौक्ल्यादि' इति भाष्ये उक्तम् । अनेन एकत्र वस्तुनि अनेकपक्षोपन्यासेन व्यवहारोपपादकपदार्थानामवास्तवत्वं सूचितम् ।

किञ्च अस्यैव वास्तवत्वे "कर्तरि कृद्" (अष्टा० सू० ३।४।६७) इत्यस्यास्मदादीन्प्रत्यबोधकत्वापत्तिः । कर्तृपद-स्याप्यवयवशक्त्यैव बोधकत्वेनैतद्वाक्यार्थबोधात्प्राक् तत्र शक्तिग्रहासम्भवेनात्माश्रयापत्तेः। यदि तस्य मानान्तरेण शक्तिग्रहस्तदाऽन्येषामपि तेनैव शक्तिग्र-हसम्भवेनास्य वैयर्थ्यापत्तिः । शक्तिग्रहाभावे शक्य-संबन्धरूपा तन्मूलिका वा लक्षणा वक्तुमशक्या ।

(कुञ्जिकाटीका)

स्वस्य स्वप्रतियोगिकःप्रकर्षः सम्भवति इति भावः *तेषामिति*। रूपा-दि सावयवमिति साङ्ख्यमतेनेदम् । अतएवाह*अल्पत्वेत्यादि* ।

नैर्मल्यादीति । एतेन रूपादिचतुर्विंशतिसाधारणगुणत्वजातौ मानाभाव इति सूचितम् । तथाहि, न तावत्तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं धर्मा-दीनामप्रत्यक्षत्वात् । यथाहि तुरगादौ गत्यादिनिष्ठोत्कर्षमादाय गुणव्य-वहारः, ब्राह्मणादेश्च दूषाद्यभावे गुणव्यवहारः, तथा रूपादिष्वपि उत्क-र्षादिकमादायैव गुणव्यवहारः । *यथेति* । जाती मालत्यपरपर्यायः पुष्पप्रधानो वल्लीविशेषः । *अथवा नानेति* । नत्वस्मिन्पक्षे कृष्ण-बाधकशुक्लप्रकर्षे तत्त्वापत्तिः शङ्क्या । समानजातीये एव प्रकर्षप्रतीते-रिति भावः । *किञ्चास्यैवेति* । कल्पितस्य प्रकृत्याद्यर्थस्यैवेत्यर्थः । अबोधकत्वमुपपादयति *कर्तृपदस्येति* । *तेनैव* । मानान्तरेणैव ।

(कलाटीका)

न्वयः । *निरवयवाः* । निरवयवाश्च । अत्र पक्षे उक्तं । शङ्कां समाधत्ते *नैर्मल्येति*। तत्तात्पर्यमाह *अनेनेति*। भाष्येणेत्यर्थः । *हि* यतः । *तस्यैव*। वर्णस्फोटस्यैव। *एतत् * "कर्त्तरि" इति सूत्रम् । एवमग्रेऽपि। *तत्र* । तृचि । *तस्य* । तृचः । *अन्येषाम्* । तदभिन्नानां ण्वुलादी-

एवञ्चेदृशे विषये समुदायशक्त्यैव बोधकत्वमस्मदादीनप्रत्यावश्यकम् ।

गौतमोऽपि प्रकृतिप्रत्ययार्थस्यान्वाख्यानत्वं ध्वनयन् "ते विभक्त्यन्ताः पदम्" इति पदपदार्थमुक्त्वा "जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थः" इत्याह । विभक्तिपदेन सुप्तिङाविति तद्वार्तिककारः ।

(कुञ्जिकाटीका)

ते विभक्त्यन्ता इति । ते एव वर्णा एव, विभक्त्यन्ता इति वर्णाभिप्रायं बहुत्वं जात्यभिप्रायं पदमित्येकत्वम् । तथाच पूर्वपूर्ववर्णस्मृतिसहितो ऽन्त्यवर्णो नश्यदवस्थानुभवविषयीक्रियाणः पदम् । पूर्वपदस्मृतिसाहितमन्त्यपदं नश्यदवस्थानुभवविषयीक्रियमाणं वाक्यम्, पूर्वपदार्थस्मरणसहितेनान्त्यपदेन जायमाना प्रतीतिर्वाक्यार्थः । *पदपदार्थम्* । पदशब्दार्थम् । *जात्याकृतिव्यक्तयस्त्विति* । अत्र त्रयाणामेकपदार्थत्वसूचनाय पदार्थ इत्येकवचनम् । जातौ व्यक्तौ तद्वैशिष्ट्ये चेत्यर्थाच्च गोत्वं व्यक्तिश्चेति न बोधप्रसङ्गः । एवमवयवसंयोगरूपाकृतौ तद्वैशिष्ट्ये च शक्तिः । जात्याकृतिविशिष्टाया एव व्यक्तेर्बोधात् । अत एवोक्तं हरिणा—

अनुप्रवृत्तिधर्मा वा जातिः स्यात्सर्वजातिषु । इति ।

अयं भावः । यथा गोत्वादिजातिः सर्वा व्यक्तीर्व्याप्नोति तथा विषाणादयोऽपीति जात्या तुल्यरूपत्वाज्जातिकार्याय कल्पते । नन्वेवं गोपिण्डेषु सास्नाविषाणाद्यवयवस्य तुल्यत्वात्सैव जातिरस्तु । नैवम् । सास्नादिमानिति प्रत्ययो जन्यते नतु गौरिति । *सुप्तिङाविति* ।

(कलाटीका)

नाम् । तत्र लक्षणया ऽनिर्वाहमाह *शक्तीति* । *बोधकत्वमिति* । एवंचावास्तवत्वमेवोचितमिति भावः । परसंमतमपीदमित्याह *गौतमोऽपीति* । प्रकृतयश्च प्रत्ययाश्चार्थाश्चेति समाहारद्वन्द्वः । *ते* । शब्दाः । प्रस्तावात् । यदि उक्तवर्णस्फोटस्तदभिमतो भवेत्तर्हि प्राथमिकत्वात्तमेव व्याहरेत् त्वमपि वा । तस्मान्न्यायनये पदस्फोट एव । आधुनिकन्यायग्रन्थेषु सुबर्थादिविचारस्तु व्याकरणवासनावासितान्तःकरणतयेति बोध्यम् । अनेन शक्तं पदमिति तदेकदेशिमतनिरासाय्याह—

तत्र जातिः प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षणम् । आकृतिपदेन रूपक्रियादिविशिष्टमवयवसंस्थानं जातिलिङ्गमेव । अत एव च 'गां लिख' इत्यादौ लेखनकर्मत्वोपपत्तिः ।

अत एव 'गौः' इति विज्ञानप्रतिभासमानेषु वस्तुषु 'कः शब्दः' इति प्रश्ने सास्नादिविशिष्टस्यार्थस्य क्रियायाः, गुणस्य, जातेश्च शब्दत्वं 'किंयत्तत्सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाण्यर्थरूपं स शब्दः, यत्तर्हि तादिङ्गितं चेष्टितं निमिषितं स शब्दः, यत्तर्हि तद्शुक्लो नीलः कपिलः कपोत इति स शब्दः, यत्तर्हि भिन्नेष्व-

---

(कुञ्जिकाटीका)

विभक्तिरन्तःसंबन्धः । तेन वाचकत्वं पदत्वमित्यर्थ इति भावः। *आकृतिपदेनेति* । इदं पररीत्या । वस्तुतस्तु गवादिषु य आकारविशेषावसायः स नान्तरीयकः, अन्यथा देवताऽपूर्वादिशब्देऽप्याकारविशेषप्रथनापत्तेः ।

तदुक्तं हरिणा—

प्रयोगदर्शनाभ्यासादाकारावग्रहस्तु यः ।
न स शब्दस्य विषयः सहि यत्नान्तराश्रयः ॥ इति ।

कःशब्द इति । कः शब्दपदार्थ इत्यर्थः । *शब्दत्वमिति* । आशङ्क्येत्यत्रान्वयः । *यदिति* । उद्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोः पर्यायेण परामर्शात् यत्सा इत्युभयलिङ्गेन परामर्शः । यथा 'शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य' इति । *इङ्गितम* । अभिप्रायसूचकः शरीरव्यापारः । *चेष्टितम्* । कार्यपरिस्पन्दः । *निमिषितम्* । अक्षिव्यापारः *शुक्ल इति* । अत्र शुक्लादिशब्दा गुणवाचकाः । *भिन्नेष्वभि-

(कलाटीका)

विभक्तीति । अथ तदुपदेशक्रमेणाह *तत्रेति* । तत्सूत्रे इत्यर्थः । न्यूनतानिरासायाह *प्रवृत्तीति* । आदिना गन्धादि । जातिलिङ्गमित्यत्र षष्ठीतत्पुरुषः । *अतएव* । तस्याः पदार्थत्वाङ्गीकारादेव । *आदिना* । लिङ्गादि एवेत्यर्थः । परोक्तं भाष्यसंमतमपीत्याह *अतएवेति* । तासां विशिष्टानां पदार्थत्वादेवेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । प्रश्नादावुत्तान्तानामित्यन्तेनान्वयः । *इतिप्रश्नेइति* । इत्याशयके गौः इत्यत्र कः शब्द इति प्रश्ने इत्यर्थः । अन्थविशेषणं तत्तात्पर्यबोधकमाह

भिन्नं छिन्नेष्वच्छिन्नं सामान्यभूतं स शब्दः' इत्येतद्ग्रन्थेन इतिशब्दबलात्, तदिति नपुंसकवशाच्च शुक्लसुरभ्यादिविशेषशब्दैर्व्यवह्रियमाणं वस्तुरूपं गन्धस्पर्शादिकं लिङ्गसंख्यादिकं च शब्द इत्याद्यर्थकेनाशङ्क्य 'नेत्याह'—वक्ष्यमाणगुणाश्रयं 'द्रव्यं नाम तत्, क्रिया नाम सा' उक्तद्रव्यवृत्तिः 'गुणो नाम सः, आकृतिर्नाम सा' इत्येव तेषां तत्त्वाभावमुपपाद्य 'येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गूलखुरककुदविषाणिनां संप्रत्ययो भवति स शब्दः' इत्युत्तारितं पतञ्जलिना ।

अत एव कैयटेन 'अथ गौरित्यत्र कः शब्दः' इतिप्रश्नस्य गौरिति विज्ञातेषु वस्तुषु कः शब्द इत्याशयमुक्त्वा तान्येव वस्तूनि क्रमेण निर्दिशतीति 'किंयत्सास्ना'इत्यादि भाष्यमवतारितम् ।

'येन'इत्यादिसिद्धान्तभाष्ये विषाणस्योपलक्षणत्वात् गुणक्रियाजातिग्रहणम् । अत एवाम्रफलादौ श्रुते रसविशेषादिजिज्ञासा । विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वात् । चक्षुरादिभिरपि सामान्यतो रसादिग्र-

(कुञ्जिकाटीका)

श्रमिति* । आश्रयभेदेऽप्युक्तम् । अनेन सामान्यस्यैकत्वं प्रतिपादितम् । छिन्नेष्वच्छिन्नमित्यनेन तु नित्यत्वम् । *तत्त्वाभावम्* । शब्दत्वाभावम् । *चक्षुरादिभिरपीति* । यद्यपि चाक्षुषप्रत्यक्षे एव चक्षु-

(कलाटीका)

इतिशब्दबलादिति । आद्यादिना रसादि, द्वितीयादिना शक्तिः, तृतीयादिना क्रिया । *वक्ष्यमाणेति* । अत्रैवेति भावः । एवमग्रेऽपि । *तत्त्वेति* । शब्दत्वेत्यर्थः । प्रागुक्तार्थे कैयटसंमतिमाह *अतएवेति* । उक्तोऽर्थः । तत्रादौ प्रागुक्तमेवाह *अथेतिकत्वान्तेन* । नन्वेवमपि सिद्धान्तविरोधो न्यूनत्वादित्यत आह *येनेत्यादीति* । *अतएव च* । शब्दजन्यबोधे गुणादिभानादेव च । आदिना रूपविशेषादि । ननु कथं श्रोत्रेण तद्ग्रहणमत आह—*चक्षुरादीति* । आदिना श्रोत्रादि ।

हणं भवत्येव । विशेषस्तु रसनादितत्तदिन्द्रियग्राह्य एव । अत एवाम्रफले दृष्टे रसविशेषादिजिज्ञासा । 'अथ गौरित्यत्र' इत्यत्र गौरित्यनेनाविशेषात् ज्ञानमात्रस्य ग्रहणेन ज्ञानमात्रे शब्दगुणक्रियादिसामान्यभानस्य भाष्यकृता ध्वननात् । अत एव 'कम्बुग्रीवादिमान्नास्ति' इत्यादितो घटत्वावच्छिन्नाभावप्रतीतिरुक्ता न्यायविद्भिः । जातेरपि तत्पदार्थत्वात् । आकृतेर्घटपदार्थत्वात् ।

(कुञ्जिकाटीका)

इसंयोगादेर्हेतुता तथापि सामान्यत इन्द्रियसंयोगादेरपि हेतुत्वमावश्यकम् । अन्यथा प्रत्यक्षसामान्याभावे तत्तद्विशेषाभावस्य हेतुत्वे गौरवादिति भावः । किञ्च चक्षुस्संयुक्तसमवायरूपकारणबलाद्रूपादीनामपि ग्रहणे बाधकाभावः । प्रतिबन्धकताकल्पने गौरवात् । *अविशेषादिति* । गौरित्यादिज्ञानमात्रोपलक्षणमित्यर्थः । *अतएव* । सामान्यस्य भानादेव । *घटत्वावच्छिन्नेति* । कम्बुग्रीवात्वं संस्थानगता जातिः । तस्याः परम्परया घटवृत्तित्वम् । स्वरूपतस्तु द्वयोरपि जातित्वान्न गुरुत्वम् । तथाच कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्य गुरुधर्मतया प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावादिति भावः । वस्तुतो गुरुधर्मस्यापि प्रतियोगितायां कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नत्वं भ्रम इति मतं त्वनादेयमेव । अबाधितप्रतीतिबलाद्वस्तुसिद्धौ गौरवस्याकिञ्चित्करत्वात् । अत एव नीलधूमत्वादीनां व्याप्यतावच्छेदकत्वं हेत्वाभासे दीधितिकृता स्वीकृतमिति ।

यत्तु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावविषयताशाली बोध इति । तन्न । उक्ताभावप्रतीतौ घटत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानस्य हेतुतायां व्यभिचारापत्तेः । तस्य हेतुत्वे घटत्वादिनिर्विकल्पकानन्तरमपि तादृशाभावप्रत्यक्षापत्तेः ।

(कलाटीका)

नन्वेवमितरवैयर्थ्यादित्यत आह *विशेषस्त्विति* । *अतएव* । तस्य सामान्यतश्चक्षुर्ग्राह्यत्वादेव । आदिना गन्धविशेषादि । ननु भाष्यस्य शाब्दबोधविषयत्वेन तत्र तस्य तथा भानेऽपि चाक्षुषे तस्य तथा भाने मानाभावोऽत आह *अथेति* । अतएवेत्यस्यार्थमाह *जातेरपीति* ।

तत्र जातिरनुगताकारप्रतीत्या स्वरूपत एकत्वेन च सिद्धा। अत एव सरूपसूत्रे भाष्ये 'कथं पुनर्ज्ञायते एकाकृतिरिति, प्रख्याऽविशेषात् । नहि गौरित्युक्ते विशेषः प्रख्यायते शुक्लो नील' इत्यादि। 'प्रख्या बुद्धिः तस्या अविशेष एकरूपता' इति कैयटः। इयमेवानुगताकारप्रतीतिशब्देनोच्यते । एकाकारप्रतीतिशब्देन च।

अत एव प्राणप्रदत्वं जातेरुक्तं प्रकाशे। 'यावत्स्थितिसंबन्धित्वं च तत्त्वम्' इति तद्व्याख्यातारः । यावत्स्थिति एकाकारप्रतीतिर्हि प्राणः, तत्प्रदत्वं च जातेरेव न पाचकत्वादेरिति स्पष्टमेव । पाकक्रियाणामाश्रयभेदेन भेदात् । स्वगतजात्यैव तासामेकाकारप्रतीतिजनकत्वमित्यन्ये।

अत एव कणादेनापि "सामान्यं विशेष इति बुद्ध्य-

(कुञ्जिकाटीका)

प्राणः। हानोपादानव्यवहारः स्वज्ञानेन तत्प्रदः। *यावत्स्थतीति*। नन्वेवं परमाण्वादिशब्दानामपि जातिशब्दत्वं स्यात् । न

(कलाटीका)

तत्र। तासां मध्ये। तया स्वरूपतः सिद्धावपि भेदे वैयर्थ्यमेव, अत आह *एकत्वेनचेति*। अभेदेनेत्यर्थः। *अतएव*। तया तस्या एकत्वेन सिद्धेरेव। भाष्ये उक्तमिति शेषः। आकृतिरत्र जातिः। अवयवसंस्थानस्य भिन्नत्वात्। *आदिना*। कपिला कपोतिकेति। *तेन*। तदविशेषेण। अपरैकवाक्यतामाह *इयमेव*। तदेकरूपतैवेत्यर्थः। अन्यसंमतमपीदमित्याह *अत एव*। तस्या एकत्वादेव। *तत्त्वम्*। प्राणप्रदत्वम्। सामान्ये तत्र नपुंसकम। ननु इदं कथं गुणादिव्यावृत्ततया तैरुक्तमत आह *यावदिति*। लक्षणया। *हि*। यतः। एकत्वेन तासां तु भिन्नत्वमितिभावः। (१)तदेवाह *पाकेति*। मतान्तरमाह *स्वगतेति*। *अतएव*। तस्यास्तत एकाकारप्रतीतिज-

---

(१) "तासामेकत्वपर्यन्तेप्याह *पाकेति*। परसंमतिमपि तत्राह *अत एवेति*। तस्या एकाकारप्रतीतिजनकत्वादेवेत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। बुद्धिशब्दे०" इतिपाठः ख० पु०।

पेक्षम्" इत्युक्तम् । 'अनुवृत्तिबुद्धिजनकत्वं सामान्यलक्षणं व्यावृत्तिबुद्धिजनकत्वं विशेषलक्षणम्' इति तद्व्याख्यातारः । तथा 'सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता' इत्युक्तम् । इतीत्यस्य व्यवहारप्रत्ययाविति शेषः। अनेन इदमेव सर्वजातिषु मानमिति सूचितम् । तथा "भावोऽनुवृत्तेरेव हेतुरिति सामान्यमेव" । 'भावः सत्ताऽनुवृत्तेरेव हेतुरिति सामान्यमेव । द्रव्यत्वादि तु अनुवृत्तेरितरव्यावृत्तेश्च हेतुरिति सामान्यं विशेषश्च ।

(कुञ्जिकाटीका)

गुणशब्दत्वमिति चेत् । सत्यम् । परमाणुत्वमपि जातिरेव । तार्किकनयानुसारेण तु गुणशब्दत्वव्यवहारः । *अनुवृत्तीति* । अस्ति हि सर्वेषु घटेष्वनुस्यूतस्य घटत्वस्य प्रतीतिस्तदेव सामान्यम् । एवञ्च जातिष्वपि सर्वासु जातिरित्येकाकारप्रत्ययजननाज्जातित्वमपि सामान्यमेव । *सदितीति* । द्रव्यादिषु सदिति प्रतीतिर्यतः सा सत्तेत्यर्थः । सामान्यादिष्वपि सदिति प्रतीतेर्नोक्तयुक्त्या द्रव्यादित्रयसाधारणी सत्ताजातिः । धर्मादिष्वतीन्द्रियेषु सत्तायाः प्रत्यक्षासम्भवाच्च । न च घटः सन्निति प्रतीतिबलात्सत्तासिद्धौ तस्या एकार्थसमवायेन जातौ भानमिति वाच्यम् । वर्तमानत्वं च भावत्वमेवेति नानानुगम इत्यन्ये । *इदमेवेति* । एकाकारबुद्धिजननमेव । तथा च गौतमसूत्रं "समानप्रसवात्मिका जातिः" इति । समानाकारः प्रसवो बुद्धिजननं स्वरूपं यस्याः सेति तदर्थः । *भावोऽनुवृत्तेरिति* । सत्तानुवृत्तेरेव हेतुरित्यतः सा सान्यमेव, नतु विशेष इत्यर्थः । कणादसूत्रस्थभावपदस्यार्थमाह *सत्तेति* । *द्रव्यत्वादित्विति* । सर्वेषु द्रव्येष्वनुवृत्तत्वात्सामान्यं, गुणादिभ्यो व्यावृत्तत्वाद्विशेषोऽपीत्यर्थः । एव-

(कलाटीका)

नकत्वादेव । बुद्धिशब्देन तद्विशेष इत्याह *अनुवृत्तीति* । तदुक्तिमेवाह *तथेति* । *यतः* । यस्माद्धर्मात् । *इदमेव* । व्यवहारप्रत्ययोभयरूपमेव । तदुक्तिमेवाह *तथेति* । (१) तदर्थमाह *सामान्यमिति* ।

(१) वस्तुतस्तु इदं अर्थकथनपरत्वेन सामान्यमेवेत्यस्य व्याख्यानं चिन्त्यम् । सामान्यमेवेत्यस्य वैशेषिकसूत्रत्वात् । अग्रे भावः सत्तेत्यस्य व्याख्यातृग्रन्थस्थत्वाद् । अत एव भाव इत्यादेरर्थकथनपरत्वमाश्रित्य कुञ्जिकाकारो व्याख्यत् ।

यावत्स्थिति एकाकारप्रतीतिरनुवृत्तिः' इति तद्व्याख्या-तारः। यावत्स्थितीत्यस्याभावे पाचकत्वादेरपि जाति-त्वापत्तिः। कादाचित्कैकाकारप्रत्ययहेतुत्वात्। 'भिन्ने ष्वभिन्नं छिन्नेष्वच्छिन्नम्' इत्यनेनोपलक्षितनित्यत्वे-नापीदं सूचितम्।

गौतमोऽपि(१) "समानप्रसवात्मिका जातिः" इत्याह। यावत्स्थिति एकाकारबुद्धिजननस्वभावेत्यर्थः। "आकृतिजातिलिङ्गाख्या" इति चाह। जातिलिङ्गमित्या-ख्या यस्या इत्यर्थः। रूपादिष्वपि रूपत्वादिजातिव्य-ञ्जकं यत् साऽऽकृतिर्जातिरिति तदाशयः। व्यक्तिस्तु आकारविशिष्टं समवायिकारणमेव 'मृत् कयाचिद् आकृत्या युक्ता पिण्डो भवति, सुवर्णं कया चिदाकृत्या युक्तं पिण्डो भवति' इति पस्पशायां पतञ्जल्युक्तेः। तत्राकृतेरनित्यत्वाद्विशिष्टे ऽनित्यत्वम्। विशेष्यांश-मादाय नित्यत्वमपि। तमादाय गौतमीये व्यक्तिः पृथ-ग्गृहीतेति।

(कुञ्जिकाटीका)

शैकत्वमनेकवृत्तित्वं नित्यत्वं च लभ्यते। अनुवृत्तेरेवेत्येवकारव्यावर्त्य-माह—*यावत्स्थितीति*। आश्रयस्थितिपर्यन्तमित्यर्थः। *कादाचित्के-ति*। पाककालिकेत्यर्थः। *इदंसूचितमिति*। पाचकत्वादीनामनि

(कलाटीका)

योग्यतयेति भावः। "तस्य भावस्त्वतलौ" इतिवत्। सर्वत्र तदुक्तिफ-लमाह *यावदिति*। *इदम्*। यावत्स्थितिसम्बन्धित्वम्। ननु वा त्वं तत्त्वमिति न विरोध इति भावः। तदुक्तमेवाह *आकृतिरिति*। नन्वेवं रूपादावाकृत्यभावेन तत्सिद्धिर्न स्यादत आह *रूपादिष्वपी-ति*। *आकृतिविशेषम्*। तद्युक्तम्। आकारविशिष्टमिति पाठान्तरं सुगमम्। *तत्र*। तयोर्मध्ये। यावद्व्यवहारं समवायिकारणस्य नित्य-त्वादाह *विशेष्यांशेति*। *तमिति*। विशेष्यांशमादायैवेत्यर्थः।

---

(१) गौत—इतीति पाठो ऽय कुञ्जिकायुतमूलपुस्तके नोपलभ्यते।

चरकेऽप्युक्तम्—

सामान्यमेकत्वकरं विशेषस्तु पृथक्त्वकृद् । इति ।

एकत्वकरत्वमेकत्वबुद्धिकरत्वम् । यदनेकासु गवादि-व्यक्तिषु 'अयं गौः अयं गौः' इत्येवमाद्येकाकारबुद्धि-रेकं सामान्यं विना नाभ्रान्ता भवति । एवं च तदेक-त्वालम्बना सत्यपि व्यक्तिभेदे एकत्वबुद्धिर्युक्तैव । त-देव गोत्वमश्वादिभ्यो व्यावृत्तिबुद्धिजनकतया विशेष इति तदर्थः । एतद्बीजमप्युक्तं तत्रैव—

तुल्यार्थता हि सामान्यं विशेषश्च विपर्ययः । इति ।

'तुल्यार्थता तुल्यानामर्थानां भावः । अर्थेषु तुल्य-त्वं च एकाकारप्रतीतिजनकधर्मवत्त्वम् । एवंच तेषां भावः स धर्म एव । एवंच एकाकारप्रतीतिजनकं यतः सामान्यमतः तत् तदेकत्वकरम् । यथा सकलगवीनां गो-त्वम् । विपर्ययः—अतुल्यार्थता, अनेकाकारप्रतीतिजनको धर्मः स यतोविशेषोऽतः पृथक्त्वकृत्सः । यथा गवाश्व-योर्गोत्वाश्वत्वे इति तदर्थः' इति तद्व्याख्यातारः । एवं च

(कुञ्जिकाटीका)

त्वत्वाज्जातित्वं नेति सूचितमित्यर्थः ।

तदेकत्वालम्बना । जात्येकत्वाश्रया । *अर्थेषु* । व्यक्तिषु ।

(कलाटीका)

जात्याकृतीति सूत्रे इत्यर्थः ।

कणादोक्ते ऽर्थे भाष्यसंमतिमप्याह *चरके ऽपीति* । यथाश्रुता-र्थासम्भवादाह *एकत्वेति* । *यत्* । यतः । विषयबाधकृतं भ्रान्तत्वं तदभावाय नादिति भावः । तदेवाह *एवञ्चेति* । तद्विना तस्याः भ्रा-न्तत्वापत्तौ चेत्यर्थः । *तदेकत्वेति* । जात्येकत्वाश्रयिकेत्यर्थः । *त-देव* । सामान्यमेव । *विशेषः* । सोऽपि । *एतदिति* । एतत्करत्व-बीजमित्यर्थः । *तत्रैव* । चरके एव । उभयशेषमाह *तद्व्याख्येति* । *एवं च* । चरकोक्तसामान्यलक्षणे यावत्स्थितीत्यस्यानिवेशे च ।

पाचकत्वमपि सामान्यं भवत्येव । जातित्वं तु यथा न तथोक्तम्। "अतिशायने तमब्(अष्टा०सू०५।३।५५)" इति सूत्रे भाष्ये 'जननेन यत्प्राप्यते सा जातिः' इत्युक्तम्। अनेनापि तस्या नित्यत्वं बोधितम् । एतच्च लक्षणमद्वै-

(कुञ्जिकाटीका)

वाचकत्वमपीति । सकलपक्तृधर्मत्वात् । *यथानेति* । अनित्यत्वात् । *जननेनेति* । सूक्ष्मरूपेषु कारणेषु सूक्ष्मरूपेण स्थिता जातिर्जननकालसम्बन्धादिभिरभिव्यक्ता भवतीत्यर्थः ।

अयं भावः—जात्यात्मना कारणेषु कार्याणामवस्थानात्तत्र साधनप्रवृत्तौ कार्यकारणयोरभेदात्तत्समवेतजात्यभिव्यक्तिः । यथैकस्मिन्घटे नष्टेऽपि व्यक्त्यन्तरे घटत्वादिजातिरवतिष्ठते । एवमुत्पन्ने घटे घटत्वादिजातिरभिव्यज्यते इति ।

ननु प्रलये अनित्यानां सर्वेषां विनाशान्निराश्रया जातिः कथमवतिष्ठते इति चेत् । युगपत्सर्वेषां भावानां प्रलयो नास्तीति मते परमाण्वादावेव जातयः । अथवा ब्रह्माण्डान्तरविनाशेऽपि ब्रह्माण्डान्तराणां प्रलयो नास्ति ।

तदाहुः—

अण्डानामीदृशानान्तु परिसंख्या न विद्यते । इति ।

ये महाप्रलयमिच्छन्ति तन्मते विशेषेषु प्रकृतौ लीनेषु प्रधाने च ब्रह्मणि वा मूलकारणे लय एव प्रलय इति शक्तिरूपेषु पदार्थेषु जातियोगस्तदानीमप्यविरुद्धः । द्रव्यात्मना जातीनामवस्थानात् । ब्रह्मात्मकद्रव्यरूपत्वात् । *अनेनापीति* । एतद्भाष्येणापीत्यर्थः । जन्यकालमभिव्यक्तत्वान्नित्यत्वमेवेत्यर्थः । ननु परमाण्वादीनां जन्यत्वाभावात् तत्र जात्यनापत्तिरत आह—*एतच्चेति* । तथा च परमाणूनामपि

(कलाटीका)

पाचकत्वमपि । पाचकत्वादिकमपि । कणादाद्युक्तजातिलक्षणे तन्निवेशादाह *जातित्वंत्विति* । इदमेव द्रढयन्नाह *अतिशायनेति* । तत्र हि–जातेर्नेति वार्त्तिकप्रत्याख्यानायेदमुक्तम् । 'नचैतस्य प्रकर्षापकर्षौ स्त' इति एतच्छेषस्तत्र । *अनेनापि* । जननेन प्राप्यत्वकथनेनापि । अपिना भिन्नेष्वित्ति प्रागुक्तभाष्यसमुच्चयः। नित्यत्वमित्युपलक्षणमेकत्वानेकवृत्तित्वयोरपि । नित्यगतजातेर्जननेनाप्राप्यत्वादयत्नलभ्यपरमेतदिति तत्रत्यकैयटासाङ्गत्यं ध्वनयन्नाह *एतच्चेति*। नन्वविद्यादेरनादित्वा-

तिमते । ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्य तन्मते जन्यत्वात् । अविद्यादेरपि जन्यत्वमुक्तम् । जीवानामप्युपाधीनां जन्यत्वेन विशिष्टानां जन्यत्वमेव । ब्रह्मणस्तु निर्धर्मकत्वात्तत्र जात्यभाव एव । अन्यथा न्यायादिनये परमाण्वादीनामजन्यत्वेन परमाणुत्वादिजात्यव्यापकत्वमस्य लक्षणस्य स्यात् । सरूपसूत्रे भाष्ये तु 'भिन्ने-

(कुञ्जिकाटीका)

जन्यत्वमेव । परमाणुरनित्यः पृथिवीत्वादित्यनुमानाच्च । ननु सर्वस्य जन्यत्वमयुक्तम् । अविद्याया अनादित्वप्रवाहादत आह *अविद्यादेरपीति* । नन्वात्मभूतानां जीवानां कथं जन्यत्वमत आह *उपाधीनामिति* । अन्तःकरणानां जन्यत्वात्तद्विशिष्टानां जीवानामपि विशेषणद्वारा जन्यत्वमेवेत्यर्थः । यद्यप्यग्निविस्फुलिङ्गोदाहरणेन जीवस्योत्पत्तिः श्रूयते ।

निस्सरन्ति यथा लोहपिण्डात्तप्तात् स्फुलिङ्गकाः ।
सकाशादात्मनस्तस्मादात्मानः प्रभवन्ति हि ॥

इति स्मृतिश्च । तथापि स्थूलशरीरग्रहणमेव प्रभवशब्दार्थः । *अन्यथा*। पदार्थमात्रस्य जन्यत्वाभावे । तप्तायःपिण्डनिक्षिप्तानां निश्शेषं नाशस्यानुभवसिद्धत्वाच्च परमाणूनां नित्यत्वमिति भावः। *अस्य लक्ष-

(कलाटीका)

दतत्त्वेन कथं तज्जातावेतल्लक्षणाक्रान्तताऽतआह *अविद्यादेरपीति* । नन्वेवं मया उक्तम्, अव्याप्यजातिव्यापकत्वं जीवानां नित्यत्वात्स्यादित्यत आह *जीवानामपीति*। इदमप्युक्तमेव। स्फोटनिरूपणावसरे इतिभावः। वक्ष्यते इत्यपपाठः। *अन्यथा* । अस्य सर्वमतसाधारणत्वे । न्यायादिपरमाण्वादीत्यादिभ्यां सांख्यादिमते प्रधानावयवसत्त्वादिपरमाणुपरिग्रहः। सर्वमतसाधारणं भाष्योक्तं तल्लक्षणमाह *सरूपेति*। अत एव तुः। तत्र हि सरूपसूत्रप्रत्याख्यानाय "आकृत्यभिधानादेकं विभक्तौ वाजप्यायन" इतिवार्त्तिकमुपक्रम्य तस्या एकत्वं वाच्यत्वं च प्रख्याऽविशेषाव्यपवर्गगतिभ्यामुक्त्वा 'इतीन्द्रवद्' इत्यनेनानेकवृत्तित्वमुक्त्वा अनाश्रितत्वेनानैकात्म्येन च नित्यत्वमुक्त्वा नानार्थेष्वपि क्रियासामान्यात् सिद्धमित्युक्तं भगवता । तदर्थं कैयटोक्तमाह *भिन्ने-

त्वाभिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तं जातिः' इत्युक्तम्। तन्निष्कर्षस्तूक्तः।

एतेन कारणतावच्छेदकत्वादिनैव जातिसिद्धिरित्यपास्तम्।

सखण्डोपाधावपि तत्तद्रोगनाशत्वादौ तत्तच्चूर्णत्वादौ च तस्य सत्त्वेन कारणतावच्छेदकत्वादिना जातेरन्वयव्यतिरेकयोरुभयोरपि व्यभिचारेण कारणतावच्छेदकत्वादिना जातिसाधनासम्भवात्। साधकाभावे इत्यादिविशेषणदाने तु गौरवम्।

किञ्च घटत्वशरावत्वाद्यनेकधर्मपुरस्कारेणानेककार्यकारणभावस्वीकारापेक्षया सर्वानुगतं यं कञ्चित्सखण्डधर्ममवच्छेदकीकृत्यैककार्यकारणभावे लाघवेन कार्यतावच्छेदकत्वादिना न जातिसिद्धिरित्यलम्।

(कुञ्जिकाटीका)

णस्य*। जननेन यत्प्राप्यत इत्यस्य। *तस्य सत्त्वेनेति*। रोगनाशत्वे कार्यतावच्छेदकत्वस्य, चूर्णत्वे कारणतावच्छेदकत्वस्य च सत्त्वेनेत्यर्थः। अत्र जात्यस्वीकारादन्वयव्यभिचारः। क्वचिच्छक्यतावच्छेदकत्वादिनापि स्वीकाराद्व्यतिरेकव्यभिचारः। कार्यतावच्छेदकतया च घटत्वं जातिरिति मतं दूषयति *किञ्चेति*।

(कलाटीका)

त्वेति*। अभिन्नत्वमुभयविशेषणम्। तत्त्वं चैकाकारवत्त्वम्। *अभिधानं*। शब्दः। *प्रत्ययः* ज्ञानमुक्तमनुपदमेव। आदिना कार्यतावच्छेदकत्वम्। एवेनानुगताकारप्रतीत्यादिव्यवच्छेदः। एतेनेत्यस्यार्थमाह *सखण्डोपेति*। अखण्डोपाधेरपिना समुच्चयः। *तस्य*। कारणतावच्छेदकत्वादेः। तदाद्योरपि मिथः कार्यकारणभावात्। आदिना सङ्ग्रहेति शेषः। *जातेः*। जातित्वस्य। क्वचित्तथा पाठ एव। नान्यतरव्यभिचार इत्याह *उभयोरपीति*। आदिना अनेकवृत्तित्व इत्यस्य परिग्रहः। इदमप्यनेककार्यकारणभावस्वीकारेण। वस्तुतः स एव नेत्याह *किञ्चेति*। कार्यतावच्छेदकं साध्यमृद्विकारत्वादि कारणतावच्छेदकं पञ्चतन्मात्रपरिणामविशेषत्वमनुगतं सखण्डम्। किञ्च प्रागुक्तभाष्यादिसकलविरोधस्तदाह *अलमिति*।

शतशो ऽपि 'गौः' इत्युक्ते शुक्लत्वादिविशेषानवगमपूर्वं सामान्यस्य शब्दतो ऽवगतेः सा शब्दशक्या । द्रव्यस्यैव शक्यत्वे तु तस्य गुणसमूहरूपत्वेन शुक्लत्वादिविशेषावगतिप्रसङ्गः । अतिरिक्तद्रव्यवादे ऽपि द्रव्यस्य विशेषानालिङ्गितस्य बोधाभावेन स एव दोषः । उक्ताकृतेरपि शब्दवाच्यत्वाच्च । तत्र रूपक्रियादि सामान्यरूपेणैव भासते ।

यद्यपि प्राथमिकशक्तिग्रहो विशेषालिङ्गितव्यक्तिविशेषे एव, तथापि आवापोद्वापन्यायेन पुरुषान्तरात् बालः

(कुञ्जिकाटीका)

विशेषानवगमेति । व्यक्तेः शक्यत्वे तु विशेषो ऽपि प्रतीयेतेति भावः। *सा*। जातिः । ननु गुणसमूहो द्रव्यमित्ययुक्तं, द्रव्यपदार्थवादिव्याडिमते आख्याते ऽपि क्रियाविशिष्टद्रव्याभिधानादतिरिक्तमेव द्रव्यम् । अत एव शुक्लादीनामपि द्रव्यपदार्थता सिद्धा । 'इदं' 'तद्' इतिसर्वनामपरामर्शयोग्यं वा द्रव्यम्, तत्तदुपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्म वा द्रव्यमित्यत आह *अतिरिक्तेति* । *स एव* । शुक्लत्वादिभानप्रसङ्ग एव । *उक्ताकृतेरिति* । जातिशक्तिवादे तु जात्या स्वाश्रयव्यक्तीनामाक्षेपे सामान्यरूपेणैव गुणादीनां भानमित्यर्थः । *यद्यपीति* । बालानां शक्तिग्रहो यद्यपि व्यक्तिविशेष एव, तथापि व्यक्त्यन्तरे ऽपि आनयना-

(कलाटीका)

(१) सैव वाच्येति सिद्धान्तमाह *शतशोऽपीति* । अनन्तवचनोऽयं शतशब्दः । *सा* । उक्तरीत्या सिद्धा जातिः । साऽपि विषयभेदेन । अत एवाह *द्रव्येति* । सर्वत्रेति भावः । एवेन तद्व्यवच्छेदः(२) । व्यवहारस्य तत्रैव सम्भवात् । सिद्धान्तमतेनाह *गुणेति* । परमतेनाह *अतिरिक्तेति* । गुणाद्याश्रयस्यैव द्रव्यत्वात् । एवांशे(३) दूषणमाह *उक्तेति* । 'गां लिख' इत्यादाविति भावः । *तत्र* । आकृतिमति । जातेः शक्यत्वमप्रमाणमिति शङ्कते *यद्यपीति* । *पुरुषान्तरात्* । प्रयोजयवृद्धभिन्नात् । *बालः* । यो व्युत्पित्सुः । विशेषशक्तिग्र-

(१) "अथजातिवाच्यत्वमाह शतशोऽपीति" इति पाठः ख० पु० ।
(२) "तत् सामान्यम्" । (३) एवो द्रव्यस्यैवेत्यतद्घटकः ।

'गामानय' इत्यनच्छ्रवणोत्तरमेव व्यक्त्यन्तराण्यानयतो दृष्ट्वा विशेषे गृहीतामपि शक्तिं तज्जात्याश्रयमात्रे व्यवस्थापयति। कारणत्वादिग्रहस्थलेऽप्येवमेवेति न कश्चित्सामान्यलक्षणोपयोगः। यथा 'गोसदृशो गवय' इति शक्तिग्रहे न व्यक्तिविशेषभानं तद्वत्।

(कुञ्जिकाटीका)

विदर्शनाज्जात्याश्रयमात्रे शक्तिव्यवस्थितिरित्यर्थः। *कारणत्वादीति*। दण्डत्वाश्रये घटकारणताग्रहाद्व्यक्त्यन्तरेऽपि तत्संभवोऽस्त्येवेति सामान्यलक्षणाया नोपयोग इत्यर्थः। अत एवोक्तं हरिणा—

निर्वर्त्यमानं यत्कर्म जातिस्तत्रापि साधनम्।
स्वाश्रयस्याभिनिष्पत्त्यै सा क्रियायाः प्रयोजिका॥ इति।

अस्यार्थः। यद्यपि घटं करोतीत्यादावसतः क्रियासाधनता न सम्भवति, तथापि जातिरूपाश्रयेण सा साधनता, व्यक्तिरूपाश्रयेण निर्वर्त्यतेति। एवमेकत्र घटत्वाश्रये चक्षुस्संयोगाद्देशान्तरस्थघटस्यापि बोधसम्भवे तदर्थमपि सामान्यलक्षणा न स्वीकार्या।

यत्तु अतीतघटादेर्वर्त्तमानकालानवच्छेदकतया तत्प्रत्यक्षानापत्तिः, अतः सामान्यज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वमावश्यकम्। एतेन कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कारणाभाव एव व्यभिचारः। अतीतघटादेश्च कारणाभावस्याभावेऽप्यवच्छेदकभावाच्च व्यभिचार इत्यपास्तमिति।

तन्न। अतीतघटादावपि बुद्ध्या विषयीकृत्य घटत्वाश्रयत्वेन ज्ञानसत्त्वात्।

तद्वदिति। यत्तु पर्वतीयधूमे व्याप्तिग्रहो न स्यादिति। तन्न। धूमत्वेनैव रूपेण महानसीयधूमे व्याप्तिग्रहात्।

ननु प्रसिद्धधूमे व्याप्तिरेव गृहीता अप्रसिद्धस्य चाऽनुपस्थितया 'धूमो वह्निव्यभिचारी न वा' इति संशयो न स्यादिति चेन्न। प्रसिद्धधूमे तत्तद्धूमत्वेन व्याप्तिनिश्चयेऽपि धूमत्वेन तत्संशयसम्भवात्।

(कलाटीका)

हानन्तरमिति शेषः। *श्रवणोत्तरमेव*। नतु वाक्यान्तरश्रवणोत्तरम्। *मात्रम्*। कात्स्न्ये। आदिना कार्यत्वम्। इदं परसंमतमपि स्थलविशेषे इत्याह *यथेति*। *शक्तिग्रहे*। बहुव्रीहिणा यथा तत्र तत्त्वेन सर्वोपस्थितिस्तथाऽत्र तत्त्वेन तदुपस्थितिरिति न तदुपयोगः। एतेन

तदुक्तं सरूपसूत्रे भाष्ये—

'अव्यपवर्गगतेश्च मन्यामहे आकृतिरभिधीयते, नहि गौरित्युक्ते व्यपवर्गो गम्यते शुक्लो नील इत्यादि' इति । व्यपवर्गो विशेषः, तस्य गतिः प्रतीतिरित्यर्थः ।

ननु प्रख्याऽविशेषाव्यपवर्गगत्योः को विशेष इति चेत्—शृणु । 'अनभिधीयमानाऽपि जातिः संनिधिमात्रेण प्रख्याया अविशेषे निमित्तं भवति । प्रख्याया

(कुञ्जिकाटीका)

अव्यपवर्गगतेश्चेति । विशेषानवगमादित्यर्थः ।

अयं भावः । शुक्लादिभेदेन भिन्नास्वपि व्यक्तिषु एकाकारप्रतीत्या जातिसिद्धौ तत्रैव शक्तिग्रहः । नापि(१) शुद्धव्यक्तीनां बोधोऽस्ति । व्यक्तीनां विशेषरूपत्वेन विशेषावगतिप्रसङ्गात् । जातेः शक्यत्वे तु तदाक्षिप्तव्यक्तौ सामान्येन भानमिति । *को विशेष इति* भाष्ये किमर्थमनयोरुपन्यास इत्यर्थः । *अनभिधीयमानाऽपीति* । वाच्यत्वेनास्वीकृताऽपीत्यर्थः । *सन्निधिमात्रेणेति* । शक्तिग्रहे व्यक्तावुपलक्षणतामात्रेणेत्यर्थः । तथाचानेन बुद्ध्यैक्यमूलकजात्यैक्ये सिद्धे ऽपि वाच्यत्वं नोपपादितमतो ऽव्यपवर्गगतेश्चेत्ययुक्तमिति भावः । *तदेवेदं ज्ञा-

(कलाटीका)

तासां नैतत्संभव इत्यपास्तम् । *इत्यादि* । इत्यादिना कपिला कपोतिकेति । *प्रतीतिरिति* । विशेषानवगतिपूर्वं समान्यस्य शब्दतोऽवगतिरित्यर्थः ।

अयं भावः—गुणादिभिन्नेष्वनुस्यूतैकाकारप्रतीत्या जातिसिद्धौ तत्र शक्तिग्रहः शब्दात्तस्या बोधश्च । व्यक्तीनां त्वानन्त्यात्तासु न शक्तिग्रहो नापि शुद्धानान्तासां बोधः । तासां विशेषरूपात्वेन विशेषावगतिप्रसङ्गात् । यथा आकृतिरूपादिकं शाब्दबोधे भासते सामान्येन तथा विशेषोऽपि भासते । जातेः शक्यत्वे तु तदाश्रयत्वेनाक्षेपादिना सामान्याकृतिरूपादेरेव ग्रहणमिति न दोष इति ।

को विशेष इति । एकेनैव हेतुना एकत्वाभिधानयोः सिद्धत्वादिति भावः । *सांनिधिमात्रेण* । शक्तिग्रहव्यक्तावुपलक्षणतामात्रेण ।

(१) अपि शब्दो भिन्नक्रमः बोधपदोत्तरं द्रष्टव्यः ।

अविशेषः 'तदेवेदं ज्ञानम्' इतिप्रत्यभिज्ञाविषयत्वम्। तेनैकत्वे जातिपदार्थे च सिद्धेऽपि अभिधानासिद्धिः। तथा 'वनम्' इति सर्वविशेषाभ्यन्तरीकरणेनाव्यपवर्गगतावपि प्रख्याया अविशेषो नास्ति। भिन्नवृक्षालम्बनत्वाद्वनमिति प्रत्ययस्य। यथा 'आम्रवनं, पलाशवनम्' इत्यादिज्ञानेषु तदेवेदं ज्ञानमितिप्रत्यभिज्ञाऽभावाद्' इति कैयटेनैव समाधानात्।

अत एव 'सामान्यशक्तात् शब्दाद्विशेषव्यक्तिबोधे लक्षणा' इति वृद्धाः। सा च शब्दतन्मात्रस्यैव परिणामविशेष आकाशवद्विभुः।

(कुञ्जिकाटीका)

नमिति*। तदुच्चारितगोशब्दाद्यादृशं ज्ञानं तादृशमेतदुच्चारितादित्याकारकमित्यर्थः। *तेनैकत्वे इति*। उक्तयुक्त्या जातिपदार्थे सिद्धे तस्या एकत्वे च सिद्धे ऽपि तस्या वाच्यत्वं न सिद्धमित्यर्थः। द्वितीयहेतुना त्वेकत्वं न सिद्धमित्याह *तथेति*। *अविशेषइति*। एकरूपत्वमित्यर्थः। वनशब्देन कदाचिदाम्रसमुदायस्य कदाचित्खदिरसमुदायस्य प्रतीतेर्न बुद्ध्यैक्यमित्याह *भिन्नेति*। *आलम्बनत्वात्*। विषयत्वात्। *कैयटेनेति*। उक्तविभागस्य कैयटेन प्रदर्शितत्वादित्यर्थः। कथं तर्हि सर्वनामनि न लक्षणेतिप्रवादः, विशेषबोधार्थं लक्षणाया आवश्यकत्वात्, इति चेत्। तदादिन्यायेन सामान्ये शक्तस्य विशेषरूपेणोपस्थापकत्वमिति मते तथा संवादात्।

(कलाटीका)

प्रत्यभिज्ञेति। तदुच्चारितगोशब्दाद्यादृशः प्रत्ययः तादृश एवैतदुच्चारितादित्येवं प्रत्यभिज्ञाविषयता, साचैकाकारतां विनाऽनुपपन्नेत्यर्थः(१)। द्वितीयहेतुनाऽभिधाने सिद्धेऽप्येकत्वं न सिध्यतीत्याह *तथावनमिति*। *अविशेष इति*। एकरूपत्वमित्यर्थः। वनशब्देन कदाचिदाम्रसमुदायस्य, कदाचित्पलाशसमुदायस्य, कदाचित् खदिरसमुदायस्य, कदाचिदाम्रादिसमुदायस्य प्रतीतेरिति तात्पर्यम्। तदाह *भिन्नेति*। *अतएव*। विशेषे शक्त्यभावादेव। *सा च*। जातिः।

---

(१) "द्वितीयहेतुना० त्यर्थ." अयं पाठः ख० पु० नास्ति।

साच जातिः सर्वत्र । आकाशजातिसमवायादेरप्यौपाधिकानेकत्वात् ।

तदुक्तं हरिणा—

संयोगिद्रव्यभेदेन देशो च परिकल्पिते ।

तेषु देशेषु सामान्यमाकाशस्यापि विद्यते ॥ इति ।

आकाशेत्युपलक्षणम् ।

(कुञ्जिकाटीका)

सर्वत्रेति । पदार्थमात्रे इत्यर्थः । ननु आकाशादीनामेकव्यक्तिकतया कथं तत्र जातिरत आह *आकाशेति* । आकाशजातिसमवायानां सर्वेषामनेकत्वमित्यर्थः ।

एतेनाकाशपदान्निर्विकल्पक एव बोध इति, शब्दाश्रयत्वमेवाकाशपदशक्यतावच्छेदकमिति चापास्तम् ।

संयोगिद्रव्यभेदेनेति । अयं भावः—सर्वभूतानामधिकरणमाकाशम्, अवकाशदानाच्चाकाशम् । तथाच इह देशे घटसंयोग इति व्यवहारात्संयोगिनां घटादीनां यो भेदस्तद्वशादाकाशस्यापि भवत्यौपाधिको भेदः । एवञ्च प्रतिदेशमाकाशमिदमित्यभिन्नप्रत्ययलक्षणमस्त्याकाशसामान्यम् । एवं कालस्यापि युधिष्ठिरादिसंयोगवशादनेकत्वम् । एवं दिक्पालादिसंयोगवशाद्दिशोऽप्यनेकत्वम् । एवं समवायस्यापि सम्बन्धिभेदादनेकत्वोपचारः । सर्वत्रेहबुद्ध्यनुवृत्तेर्जातिकल्पनम् । *उपलक्षणमिति* । जातिसमवायबुद्धेरपीत्यादिः । अत्र सर्वैर्गवादिशब्दैः स्वरूपपरैरर्थपरैश्च प्रथमं गोशब्दत्वादिजातिरेवाभिधीयते पश्चात् शब्दार्थयोरभेदारोपाद्गोत्वादिरूपार्थजातिषु अध्यासकल्पना ।

तदुक्तं हरिणा—

स्वजातिः प्रथमं शब्दैः सर्वैरेवाभिधीयते ।

ततोऽर्थजातिरूपेषु तदध्यारोपकल्पना ॥ इति ।

(कलाटीका)

साचेति । उक्तरूपा, उक्तरीत्या सिद्धाचेत्यर्थः । नन्वाकाशत्वादेरेकव्यक्तिवृत्तित्वात्कथं तत्त्वमत आह *आकाशेति* । *आदिना* कालादि । *देशे* । प्रदेशे । *तेषु* । तावत्प्रदेशोपश्लिष्टस्याकाशस्यापि(१) । प्रतिज्ञाऽविरोधायाह *आकाशेत्युपेति* । हर्यन्तरमत ए-

---

(१) सामान्यमस्तीति मूलेन योजना ।

अर्थजात्यभिधाने ऽपि सर्वे जात्यभिधायिनः ।
व्यापारलक्षणा यस्मात्पदार्थाः समवस्थिताः ॥ इति च ।

जात्यभिधायिनः, जातिविशिष्टवाचकाः । व्यापारलक्षणाः, प्रयोजनज्ञाप्याः । शब्दस्यान्वयिरूपमनवच्छेदकीकृत्य अप्रत्यायकत्वात् । एवं च 'निस्सामान्यानि सामान्यानि' इत्यनादेयम्, सामान्यानीत्यस्य शब्दस्याबोधकत्वात् ।

किञ्च ब्रह्मण एव प्रमाणसिद्धतया सर्वे भावा

(कुञ्जिकाटीका)

इत्थं स्वसिद्धान्तमुपपाद्य भर्तृहरिमतान्तरमप्युपपादयति *अर्थजात्यभिधानेऽपीति* । यदा विशुद्धा एवार्थजातयः शब्दैरभिधीयन्त इत्याश्रीयते तदा सर्वे जात्यभिधायिनो ऽपि शब्दा जातिवाचिन एव । ननु निस्सामान्यानि सामान्यानीति सिद्धान्तात्कथं जात्यादिशब्दा जात्याधारे जातिमभिदध्युरत आह *व्यापारलक्षणा इति* । व्यापारः प्रयोजनं तदेव लक्षणं हेतुर्येषाम् । अभिधारूपव्यापारवशाद्धि शब्दार्थकल्पनम् । यथा द्रव्यादिशब्दानामनुगमकधर्मस्वीकारः । एवं गोत्वाश्वत्वे सामान्ये इत्याद्यनुभवात्तत्राप्यनुगमकधर्म आवश्यक इति । *अवच्छेदकीकृत्येति* । यथाहि घटादिशब्देषु घटत्वादिकमवच्छेदकीकृत्य शक्तिग्रह एवं जात्यादिशब्देऽपि जातित्वसामान्यमवच्छेदकमित्यर्थः। किञ्च जात्यादिषु सामान्याभावे "जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थः" इति गौतमसूत्रस्यापि विरोधः । *अबोधकत्वादिति* । अन्वयितावच्छेदकरूपास्वीकारे गोत्वाश्वत्वादीनि सामान्यानीति शब्दस्य बोधकत्वासम्भवादित्यर्थः । *ब्रह्मण एवेति* । ननु ब्रह्मातिरिक्तस्यातात्त्विकत्वे तदन्तर्गतश्रुतेरपि तथात्वान्नेष्टसिद्धिरिति चेत् ।

(कलाटीका)

वाह *अर्थेति* । तन्निष्ठजात्याभिधाने ऽपीत्यर्थः । पूर्वार्द्धोक्ते ऽर्थे हेतुमाह *व्यापारेति* । यथाश्रुतासङ्गतेराह *जातिविशिष्टेति* । *व्यापारः* । प्रतीतिरूपः । व्यापारलक्षणा इति बहुव्रीहिः । तदाह *प्रयोजनेति* । तत्त्वमेवाह *शब्दस्येति* । एवञ्चेत्यस्यार्थमाह *सामान्येति* । गोत्वाश्वत्वादीनि सामान्यानीत्यस्याबोधकत्वापत्तेरित्यर्थः । सिद्धान्तरीत्या दोषमाह *किञ्चेति* । एवेन प्रपञ्चव्यवच्छेदः । अग्ने-

ब्रह्मणः शक्तिभूता नतु ततो भिन्नाः । तत्र यथाऽव्यव-

(कुञ्जिकाटीका)

श्रुत्यर्थस्य ब्रह्मणः "सत्यं ज्ञानम्" इत्यादिना तात्त्विकत्वदृष्टेस्तस्या-स्तात्त्विकप्रामाण्यात् । *ब्रह्मणः शक्तिभूता इति* ।

अयं भावः—अविद्याकल्पितस्य भावभेदस्यापारमार्थिकत्वादेकस्य नानात्वोन्नीयमानशक्तिभेद एव युक्त इति । अविद्याशक्तिरूपस्य भेदस्य सर्वपदार्थानुयायिनोऽसत्यत्वाद्व्यक्तिरिति व्यवहारः । भेदप्रत्यये सत्य-प्यन्वयि रूपं जातिः । यथाच रुचकस्वस्तिककुण्डलादिविकारभेदेऽपि सुवर्णमित्येव सर्वत्रानुयायि रूपं सत्यम् । एवंचैकैव जातिर्महासत्ता-ख्या ब्रह्मस्वभावा । तस्या एव गोत्वाश्वत्वजातिविवर्तः ।

तदुक्तम्—

सम्बन्धिभेदात्सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु ।

जातिरित्युच्यते । इति ।

आश्रयैर्भिद्यमाना उपचरितभेदा गवादिषु महासत्तैव गोत्वादि-जातिः । तस्यामेव शब्दा वाचकत्वेन वर्तन्ते । एवं चाभावस्यापि बुद्ध्या निरूपणात् महासत्ताया अवियोगात्प्रातिपदिकमात्रवाच्या सा । अतएव 'प्रातिपदिकार्थः सत्ता' इति प्राहुः । धातुरपि क्रियाव्यक्तिषु समवेतामुपाध्यनुगृहीतनानात्वां सत्तामेवाभिधत्ते । उपाधिभेदादेव च न सर्वेषां नानार्थत्वम् ।

अत्र सर्वे भावा इत्युक्त्या मायाया अपि शक्तित्वेन पराश्रयत्वात्पा-रतन्त्र्यं सूचितं न तु साङ्ख्याभिमतं प्रधानत्वम् ।

नन्वेवं गोत्वमिति प्रकृतिप्रत्यययोरानर्थक्यप्रसङ्ग इति चेन्न । प्रातिपदिकेन गवाश्रयायाः सत्ताया अभिधानम्, प्रत्ययेन तु निष्कृ-ष्टाश्रयस्य सामान्यस्येत्यदोषात् । जातिपदार्थे सर्वत्रान्वयिरूपं जात्या-त्मना ब्रह्म विवक्षितम् । द्रव्यपदार्थनये परिनिष्ठितरूपं परमार्थतयेति दर्शनविकल्पः ।

ननु सत्यासत्यात्मकरूपद्वयस्वीकारेऽद्वैतहानिरिति चेत्—स-त्यम् । अविद्यावशान्नानात्वम् । तत्र योऽप्रकाशस्सोऽविद्या । नचा-प्रकाशो नाम प्रकाशाभावरूपोऽधिकरणादतिरिक्तोऽस्तीति दिक् ।

यथाऽव्यवहारमिति । गोत्वजातिर्गोव्यक्तावेवेत्यादि । *जाति-

(कलाटीका)

दाहकत्वादिवदाह *शक्तीति* । *तत्र* । ब्रह्मणि । इदं परस्यापि क-

हारं शक्तिकल्पनेति सर्वत्र जातिद्रव्यविभागः, 'आका-शत्वं, घटत्वम्' इति व्यवहारस्य तुल्यत्वात्। तत्तत्क-र्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभस एव श्रोत्रत्वमिति मते श्रोत्र-त्वस्य जातित्ववत्।

सा च जातिरुत्पत्तेः प्राग् नाशे च सूक्ष्मरूपेष्वाश्रये-ष्ववतिष्ठते इति नित्यत्वं तस्याः। अनुगताकारज्ञानज-नकं व्यक्तीनां यत्किञ्चिद्रूपं तत्सर्वं जातिः। एवं च जातिः, उपाधिरिति पर्यायाविति हेलाराजः।

सर्वजातीनां व्यापकत्वेऽपि पदार्थानां विचित्रशक्ति-त्वात् कांचिदेव जातिं कश्चित्पदार्थोऽभिव्यनक्ति न सर्वां सर्वः। सा च कदाचित्स्त्रीत्वयुक्तेन पिण्डेन व्यज्यते, कदाचित्पुंस्त्वयुक्तेन, कदाचिदेकाधारस्था, कदाचिदने-काधारस्थेति बोध्यम्।

'तस्याः प्राधान्येऽपि स्वाश्रयसमवेतत्वेन संख्यादे-स्तत्र बोधात् तत्तल्लिङ्गवचनोपपत्तिर्गुणवचनशब्दवद्'

(कुञ्जिकाटीका)

द्रव्येति*। द्रव्यशब्देनात्र व्यक्तिरुच्यते। *सूक्ष्मरूपेषु*। परमाणुषु। 'सर्वं जातिः' इति जातिशब्देन धर्ममात्रमुच्यते नातः पश्वादिशब्दे-ऽपि तत्प्राप्तिरिति गौतमसूत्रव्याख्यातारः। *व्यापकत्वेऽपीति*। ब्र-ह्मसत्तारूपाया गोत्वजातेरश्वेऽपि सत्त्वात्। *विचित्रशक्तित्वादिति*। उपाधिस्वभावादिति भावः। ननु जातेर्वाच्यत्वे लिङ्गसंख्याद्यनन्वयप्र-सङ्ग इत्यत आह *प्राधान्येऽपीति*। तथा च सामानाधिकरण्येन

(कलाटीका)

चिदावश्यकमित्याह *तत्तदिति*। ननु जातेराकाशवद् व्यापकत्वे सर्वं गोभूतं स्याज्जातिसंकरप्रसङ्गश्चात आह *सर्वेति*। सङ्करोऽपि न, परस्परपरिहारेण भिन्नवस्तुनिष्ठानामेवैकत्र स्थितेः सङ्करत्वाद्, स न गोत्वादीनामिति भावः। *न सर्वामिति*। यथा आत्मनां व्याप-कत्वेऽपि क्वचिच्छरीरे कश्चिदेवात्मा स्फुरति न तु सर्वः सर्वत्र लब्ध-वृत्तिरित्यर्थः। अत एवाह *सा चेति*। ननु जातेः प्राधान्ये तस्यां स्वतो

इति सरूपसूत्रभाष्ये स्पष्टम् । सा च नित्येत्युक्तम् ।

अत एव भाष्ये "सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे" इति वार्तिके 'सिद्धे शब्देऽर्थे सम्बन्धेचेति विग्रहः कं पदार्थं मत्वा' इति प्रश्ने 'आकृतिमित्याह । आकृतिर्हि नित्या द्रव्य- मनित्यम्' । अत्राकृतिपदेन जातिः संस्थानं च । उभय- मपि नित्यम् । अनयोर्यथा नित्यत्वं तथा वक्ष्यते । 'अथवा द्रव्य एव पदार्थे एष विग्रहो न्याय्यः—सिद्धे शब्देऽर्थे सम्बन्धेचेति । द्रव्यं हि नित्यमाकृतिरनित्या । एवं हि दृश्यते लोके मृत् कयाचिदाकृत्या युक्ता पिण्डो भवति पिण्डाकृतिमुपमृद्य घटिकाः' इत्यादि ।

(कुञ्जिकाटीका)

संख्याद्यन्वय इति भावः । *गुणवचनशब्दवदिति* । तत्राप्येकार्थस- मवायेनैव लिङ्गसंख्यान्वयोपपत्तेः ।

केचित्तु—एकं रूपं द्वे रूपे इत्यबाधितप्रतीतेः संख्या अतिरिक्त- पदार्थ एव । नहि तत्र स्वाश्रयसमवायादीनां सम्बन्धत्वसम्भवः । स- र्वत्र प्रतीतीनामविलक्षणत्वात् । किञ्च एकार्थसमवायेन घटत्वादौ द्वि- त्वसत्त्वात्तद्बोधापत्तिरित्याहुः ।

कंपदार्थमिति । कं पदार्थं मत्वा सिद्धत्वमुच्यते इति प्रश्ना- र्थः । *संस्थानम्* । कम्बुग्रीवादिमत्त्वादि । *तथावक्ष्यते इति* । प्रवाहाविच्छेदात् । *द्रव्यं हि नित्यमिति* । एकस्मिन्नेव द्रव्येऽने- काकृतियोगाद् द्रव्यं नित्यमित्यर्थः ।

(कलाटीका)

लिङ्गाद्यभावात्कथं तदुपपत्तिरत आह *तस्या इति* । *सरूपेति* । तत्रहि 'लिङ्गवचनासिद्धिर्गुणस्यानित्यत्वाद्' इत्युक्तम् । गुणाः=सत्त्वा- दिगुणाः स्त्रीत्वादयः, एकत्वादीनि च । तेन च जातौ तदारोप इति तात्पर्यम् । विशेषं वक्तुमनुवदति *साचेति* । प्रकृतोपयुक्तमात्र- माह *अर्थेचेति* । चेन सम्बन्धोऽपि बोध्यः । कैयटसूचितमाह *अ- त्राकृतीति* । पूर्वञ्जातिमात्रस्य नित्यत्वोक्तावपि वस्तुतस्तत्त्वस्याभा- वादाह *अनयोर्यथेति* । जातिसंस्थानयोर्येन प्रकारेणेत्यर्थः । तथा च पूर्वं तत्प्रकारो नोक्तो ऽनुपदमेव वक्ष्यत इत्यर्थो बोध्यः । *अथ- वेति* । 'अथ द्रव्ये पदार्थे कथं विग्रहः, सिद्धे शब्देऽर्थे सम्बन्धेचे-

(१)अत्र कैयटः—तत्तदाकारं तत्तद्व्यङ्ग्यजातिरूपं वाऽसत्यमुपाधिमाश्रित्य तदवच्छिन्नं ब्रह्मैव द्रव्यम् ।

एतेन मृदोऽप्यनित्यत्वाद् 'द्रव्यं नित्यम्' इत्ययुक्तमित्यपास्तम् । मृदोऽप्याकारमात्रतया ब्रह्मण्येव पर्यवसानात् । "वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इतिश्रुतिवत् ।

(कुञ्जिकाटीका)

अयं भावः—उपाधीनां वस्तुतो व्यतिरिक्तत्वाभावेनोपधेयरूपतया उपाधिमद्द्रव्यमेव नित्यत्वात् शब्दार्थ इति ।

(२)*ब्रह्मैव द्रव्यमिति* । सर्वेषां धर्माणां ब्रह्मण्यध्यस्तत्वेन सर्वत्राधिष्ठानभूतं ब्रह्मैव । विशेष्यमेव च द्रव्यम् । शुक्तिरजतादिज्ञाने शुक्त्यादीनां विशेष्यत्वात् । तथाहि । व्याडिमते सर्वे शब्दा द्रव्याभिधायिनः । तद्यथा आत्माद्वैतवादिभिरात्मशब्देन द्रव्यमुच्यते । आत्मैव हि बुद्ध्युपाधिभिन्नं प्रतिभासमानं द्रव्यं पदानामर्थः । अत एव स्वभाव आत्मभूता सत्तेति वदन्ति । अत एवोक्तं हरिणा—

आत्मा वस्तुस्वभावश्च शरीरं सत्त्वमित्यपि ।
द्रव्यमित्यस्य पर्यायास्तत्त्वमित्यपि हि स्मृतम् ॥ इति—

इति भावः । एवञ्चाधिष्ठानसत्ताभिप्रायेणैव घटः सन्निति प्रयोगः । नहि सत्ता जातिस्तत्र निमित्तम् । अभावेऽपि सन्निति व्यवहारात् । अत एव स्वरूपसत्त्वमपि न तत्र हेतुः । अभावे ऽनुगतधर्माभावेनानुगतप्रतीत्यनापत्तेः । *वाचारम्भणमिति* । आरभ्यते स्पृश्यते इत्यारम्भणं वाचा वागिन्द्रियेण नामभेदकल्पनम् । यथा घटः शराव इत्या-

(कलाटीका)

ति—नित्यो ह्यर्थवतामर्थैरभिसम्बन्धः' इति तत्रत्योऽस्यादिः । इत्यादीत्यादिना—'घटिकाकृतिमुपमृद्य कुण्डिका' इत्यादिपरिग्रहः ।

ननु घटादिद्रव्यस्य कथं नित्यता, अत आह *अत्रेति* । कैयटोक्तासत्यपदार्थमाह *नत्सदिति* । कम्बुग्रीवादिमृदादिरूपमित्यर्थः । *तद्व्यङ्ग्येति* । तत्तदाकारव्यङ्ग्यघटत्वादिजातिरूपमित्यर्थः । एतेनेत्यस्यार्थमाह *मृदोऽपीति* । *श्रुतिवदिति*। श्रुतेर्यथा तत्त्वेन तत्र

---

(१) "अत्र कैयटइत्यादि—एतद्भावः" इत्यन्तः पाठः ख० पु० नास्ति ।
(२) "ब्रह्मैव० परिहृतः" अयं पाठः ख० पुस्तके नास्ति ।

आकृतिः संस्थानं(१)तस्या अनित्यत्वे तद्व्यङ्ग्यजातिरप्यनित्येति तत्तात्पर्यम् ।

'यद्वा आकृतावपि पदार्थे एष विग्रहो न्याय्यः । ननु चोक्तमाकृतिरनित्येति । नैतत् । नित्या आकृतिः । कथम् ? न क्वचिदुपरतेति कृत्वा सर्वत्रोपरता भवति । द्रव्यान्तरस्था तूपलभ्यते' इति । अत्राकृतिपदेन जातिः । उपरमो ऽनभिव्यक्तिः । आविद्यकः पदार्थो जातिर्याव-द्व्यवहारं ध्रुवत्वात्कूटस्थत्वादविचालित्वादनपायोपजन-

(कुञ्जिकाटीका)

दि, वस्तुतस्तु मृत्तिकैवेति तदर्थः । नित्या आकृतिरित्यत्र हेतुं भाष्यकारः पृच्छति *कथमिति* । समाधत्ते *क्वचिदिति* । क्वचिद्व्यक्तावनभिव्यक्ता नैतावता सर्वत्रानभिव्यक्ता भवति । तस्मान्नित्यत्वं जातेरित्यर्थः । अनित्यता त्रिविधा—संसर्गानित्यता यथा—स्फटिकस्य जपाद्युपधानेन स्वरूपतिरोधानम् । परिणामानित्यता यथा—बदरफलस्य श्यामतातिरोधाने लौहित्याविर्भावः । प्रध्वंसानित्यता सर्वात्मना विनाशः । एतत्त्रिविधव्यत्यासेन नित्यतां समर्थयति *ध्रुवेति* । *कूट-

(कलाटीका)

पर्यवसानं तद्वादित्यर्थः । ननु जातेरनित्यत्वे सिद्धान्तविरोधोऽत आह *आकृतिरिति* । तथाचाविरोधायैव मध्ये इदं लिखितम् । एतेन पूर्वोक्तार्थानुपपादकत्वादिदमत्रायुक्तमित्यपास्तम् । तदाह *एतदिति* । द्वितीयमत इत्यर्थः । अथाद्यमतं समर्थयते *आकृतावपीति* । *न क्वचिदिति* । क्वचिदुपरतेति कृत्वा न सर्वत्रोपरतेत्यन्वयः । ननूपरमो नाशश्चेत्तत्काले एवान्यत्र सत्त्वविरुद्धमत आह *अनभीति* । आविद्याया जातित्वे मानाभावात्तावन्मात्रेणानिर्वाहादाह *आविद्यक इति* । तृतीयमतं तु अग्रे एवं खण्डनयिमिति भावः । ननु परमार्थदृष्ट्या सर्वमनित्यमत आह *यावदिति* । अद्वैतेन लौकिकव्यवहाराभावाद्व्यवहारे च जातेरेकाकारपरामर्शहेतुत्वात्सर्वदा एकाकारपरामर्शदर्शनेन यावद्व्यवहारकालमित्यर्थः । *कूटस्थत्वादिति* । ध्रुवत्वादित्यस्य व्याख्यानं तद्व्याख्यानम्—*अविचालि-

(१) अत्र खसब्ज्ञके मूलपुस्तके—"ब्रह्मदर्शने जातेरप्याविद्यकत्वेनासत्यत्वादनित्यत्वमिति । अनेन अत्र प्रकरणे व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोरुभयोरप्याकृतिपदेन ग्रहणं सूचयति-"इति पाठो ऽधिकः ।

विकारित्वाद्वारंवारमुत्पत्त्याद्यभावेनानुत्पत्त्यवृद्ध्यव्यययोगित्वेन नित्येति तद्भावः। एतदभिप्रेत्य 'भिन्नेष्वभिन्नं छिन्नेष्वच्छिन्नम्' इति सामान्यलक्षणमुक्तम्। अथावयवसंस्थानरूपाया आकृतेरुक्तहेत्वभावेन प्रकारान्तरेण नित्यत्वमाह 'अथवा यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यते तदपि नित्यम्। तस्य भावस्तत्त्वम्। आकृतावपि तत्त्वं न

(कुञ्जिकाटीका)

स्थत्वादिति*। संसर्गानित्यता परिहृता। कूटमयोघनस्तद्वत्तिष्ठति। संसर्गिनाशे ऽपि स्वयमनष्टेत्यर्थः। अविचालिभिरिति परिणामा ऽनित्यता, अनपायेत्यादिना प्रध्वंसानित्यता परिहृता। उत्पत्तेः सत्तापर्यन्तत्वादनुत्पत्तीत्यनेन जन्मसत्तारूपौ विकारौ निरस्तौ। *अवृद्धीति*। वृद्धिरूपविकाररहितम्। अव्ययमिति विनाशः परिहृतः। *यस्मिंस्तत्त्वमिति*। प्रवाहनित्यताऽनेनोक्ता। तन्नाशे ऽपि तद्धर्मा न नश्यन्ति। आश्रयप्रवाहाविच्छेदादिति भावः। तत्त्वमि·

(कलाटीका)

त्वादिति*। रूपान्तरापत्तिर्विचालः। यथा पयसो दध्यादिरूपता। अनेन परिणामानित्यता परास्ता। अपायोपजनरूपविकारद्वयशून्यत्वादित्यर्थः। तत्र अनपायेति पञ्चमापचयनिरासः। *अनुपजनेति*। चतुर्थपरिणामनिरासः। उत्पत्तेः सत्तापर्यन्तत्वादनुत्पत्तीत्यनेन जन्मसत्तारूपौ भावविकारौ निरस्तौ। अवृद्धीत्यनेन तृतीयो वृद्धिलक्षणो निरस्तः। *अव्ययेति*—षष्ठो विनाशो निरस्तः। एतद्रूपविकाररहितं नित्यम्। इदं च भाष्ये मुख्यत्वेनादौ नित्यत्वं ब्रह्मविषयं यावद्व्यवहारमेकरूपस्थितपदार्थविषये चोक्तं तदाह *नित्यैवतादिति*। द्वितीयविषयत्वे भाष्यान्तरसंमतिमप्याह *तदेवेति*। जातिरूपसामान्यलक्षणमुक्तमिति पाठः। *भाष्ये*। पस्पशायामेवेति भावः। *रूपायाइति*। जातिव्यञ्जिकाया इत्यर्थः। *उक्तहेत्विति*। यावद्व्यवहारकालं मध्ये मध्ये उत्पत्तिनाशयोः सत्त्वेन तदभावरूपोक्तहेत्वभावादित्यर्थः। न प्रागुक्त एव नित्यशब्दार्थः। प्रवाहाविच्छेदेऽतादृश्यपि नित्यत्वव्यवहारादित्याह *तदपीति*। ननु किं तत्त्वमत आह *तस्येति*। यस्मिन्विहते नष्टे ऽपि तद्वृत्तिधर्मो न विहन्यते न नश्यति आश्रयप्रवाहाविच्छेदादित्यर्थः। तत्त्वपदेन तद्व्यवहारो लक्ष्यते। निर्धर्मकव्यव·

विहन्यते' इति(१)। अवयवसंस्थानरूपाया आकृतेरा-श्रयप्रवाहाविच्छेदात्तद्धर्मस्याविघात इत्याशयकेनानेन प्रवाहनित्यतोक्ता ।

प्रवाहनित्यतां न्यायवार्तिककारोऽप्याह—'नित्या वर्णाः नित्या वेदा इति च सम्प्रदायाविच्छेदात् । नित्या पृथिवी नित्याः पर्वता इतिवत् । तान्येव वेदवाक्यानि मन्वन्तरचतुर्युगान्तरेष्वपि सम्प्रदायाविच्छेदेन प्रव-र्त्तन्ते । एतत् मन्वादिवाक्येष्वपि तुल्यम्' इति ।

व्याससूत्रमपि "समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यवि-

(कुञ्जिकाटीका)

त्यस्यार्थमाह *तस्य भाव इति*। *संप्रदायाविच्छेदादिति*। अ-यं नित्यत्वे हेतुः ।

तुल्यमितीत्यन्तं वार्तिकोक्तिः। *समानेति*। सृष्ट्यन्तरेऽपि नामरूपसाम्यान्नित्यत्वस्याविरोध इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः "यज्ञेन वाचः

(कलाटीका)

हाराभावाच्चष्टव्यक्तेर्व्यवहाराभावाच्च तद्धर्मव्यवहार इत्युक्तः । आश्रय-प्रवाहानुच्छेदाच्च तद्धर्मव्यवहाराविघात इति तात्पर्यम् । तदाह *अ-वयवेति*। *इत्याशयेनेति*। बहुव्रीहिः । तद्विशेष्यं—*अनेनेति*। ग्र-न्थेनेत्यर्थः । *उक्तेति*। इत्युक्तामिति शेषः । भाष्ये इत्यस्यात्रान्वयः । तस्य भाव इत्यादिहेलाराज इत्यन्तं ग्रन्थे पाठान्तरं क्वचित्पुस्तके दृश्यते तदयुक्तम् । प्रागुक्तत्वादिति बोध्यम् ।

आद्यस्य परसंमतत्वं प्रसिद्धमेवेति द्वितीये परसंमतिमपि तदीया-नामज्ञाननिरासायाह *प्रवाहेति*। अद्वैतिसंमतिमप्याह *व्यासेति*। प्रथमाध्यायतृतीयपादस्थदेवताधिकरणस्थम् । ननु जगत्कारणत्वादेव वेदस्य नित्यत्वमित्यर्थकेन "अत एव च नित्यत्वम्" इतिपूर्वसूत्रेणोक्तं नित्यत्वमयुक्तम्, सृष्टिप्रलययोरुत्पत्तिप्रलयदर्शनाद्, अत आह *स-मानेति*। "दर्शनात् स्मृतेश्च" इति सूत्रशेषः । आवृत्तौ पुनःपुनरुत्प-

---

(१) "यस्मिन्विहते नष्टेऽपि तद्धर्मो न विहन्यत इत्यर्थः । आकृतिव्यक्त्योश्च परस्परं भावत्वं घट-त्वादि घटादिरूपमेव । जातेराकृतेश्चाविषयकत्वेऽपि तत्तदुपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मैव द्रव्यम् । तस्याविषयकत्वे तदवच्छिन्नं ब्रह्मैव आकृतिजातिश्चेति बोध्यम् । तत्त्वपदेन च तद्व्यवहारो लक्ष्यते । निर्धर्मकव्यवहारा-भावाच्च धर्मव्यवहार इत्युक्तम्" । इति पाठोऽधिको पुस्तके खसंज्ञके ।

रोधः" इति । वेदस्य तदर्थानां च नामरूपप्रवाहानुच्छेद एव नित्यत्वमिति तदर्थः । उपाधिसंनिवेशादिशब्दैश्चोपाधीनामपि तदात्मकत्वात् ब्रह्मैव वाच्यम् ।

यत्तु अविद्याशब्देनापि विच्छिन्नप्रकाशं ब्रह्मैव । विच्छेदोऽपि तद्रूप एवेति नाद्वैतहानिरिति ।

(कुञ्जिकाटीका)

पदवीयमायन् तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टाम्" इति । यज्ञेन पुण्येन कर्मणा वाचा वेदस्य पदवीयं मार्गमायन् प्राप्तवन्तः । *तदात्मकत्वात्* ब्रह्मात्मकत्वात् । *विच्छेदोऽपीति* । तन्मते अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वात । भूतलादेः स्वरूपेण भावत्वेऽपि रूपान्तरेणाभावत्वाभ्युपगमात् । तदाहुः—

(कलाटीका)

त्यावपि समाननामरूपत्वात् समानशब्दार्थत्वाद् विवक्षितस्यैकरूपप्रवाहाविच्छेदरूपनित्यत्वस्याविरोधः । श्वासप्रश्वासवत् पुरुषबुद्ध्यजन्यत्वेन च वेदे नाप्रामाण्यशङ्का । समाननामरूपत्वे प्रमाणं च—

"यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।
तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये"
"सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ।
दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो सुवः" ॥ इति च श्रुतिः,
"अनादिनिधना दिव्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ।
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाविभूतयः" ॥ इति
"यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु" ॥ इति च ।

स्मृतिश्चेत्यर्थः । एवं च ब्रह्मणः स्वयंभूत्ववद्वेदस्यापि तत्त्वम् । सृष्ट्याद्यकाले प्रादुर्भावः प्रलये च लयो न तु मध्ये मध्ये घटादिवदिति नित्यत्वव्यवहारस्तस्येति भावः । तदाह *वेदस्येति* । ननु तत्तदाकारादिरूपोपाधेर्द्व्यनित्यतापक्षे उक्तत्वेन तस्य च ततो भेदलाभेन प्राक्सिद्धान्तिताद्वैतहानिरिति शङ्कानिरासाय प्रागुक्तमपि कञ्चिद्विशेषं प्रागनुक्तमेव प्रसङ्गाद्वक्तुमनुवदति *उपाधीति*। *संनिवेशः*—संस्थानम्। *ब्रह्मैवेति* । पूर्वपूर्ववासनावशात्परमात्मानं एवोपाध्यादिरूपेण तद्वैशिष्ट्येन च भानादित्युक्तं प्राक् । तथा च न तद्धानिः । तमेवाह *यत्त्वित्यादि* । *विच्छेदोऽपीति* । स्वकल्पितत्यादिः । अत्र परोक्तदोष-

अत्र वदन्ति । विच्छेदस्य ब्रह्मरूपत्वे तत्त्वज्ञाननिवर्त्यतानापत्तिरिति ।

वस्तुतस्तु विच्छेदोऽसत्य एव । रज्जूरगवत् । सर्वोऽपि प्रपञ्च एवमेव । तत्तद्भोगप्रापकप्राण्यदृष्टैश्च ब्रह्मणस्तथा विवर्तः । एवञ्च तन्नाश्यतोपपन्नेति परमार्थसारविवरणे प्रपञ्चितमस्माभिः । 'यथा स्वप्न एकस्यैवान्तःकरणस्य निरुद्धानेकपदार्थरूपत्वं तथा जागरे मायासहकारेण ब्रह्मणस्तथात्वम् । यथा च जागरे अप्रतीयमान-

(कुञ्जिकाटीका)

भावान्तरमभावो हि कयाचित्तु व्यपेक्षया । इति ।

असत्य एवेति । अयं भावः । यद्यपि विच्छेदो नाम प्रतिबन्धः, तस्य स्वीकारेऽद्वैतहानिः प्राप्ता, तथापि अज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वस्वीकारेण वास्तविकप्रतिबन्धाभाव इति । अविद्या च अनादिभावरूपत्वे सति ज्ञानविवर्त्या । नच सादिशुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानेऽव्याप्तिः । रूप्योपादानाज्ञानस्याप्यनादिचैतन्याश्रितत्वेनानादित्वात् । *एवमेव* । असत्य एव । असत्यस्यापि व्यावहारिकसत्यत्वं दर्शयति *तत्तद्भोगेति* । *विवर्त इति* । उपादानसमसत्ताककार्यापत्तिः परिणामः । उपादानविषमसत्ताककार्यापत्तिर्विवर्त्तः । *यथा स्वप्ने इति* । अयं भावः । स्वप्नावस्थागतः प्रपञ्चो जाग्रद्दशया बाध्यमानत्वादसत्य इति सर्वानुमतं, तेनैव दृष्टान्तेन जागरायां यो भावभेदस्तस्य तुरीयदशायामननुवृत्तत्वादसत्यत्वम् । सर्वावस्थास्वनुगतं संविन्मात्रं सत्यम् । चिच्छक्तेरावरको मोह एव निद्रा नाम । तस्य चाविद्यावृत्तिरूपत्वान्मिथ्यात्वम् । एवं जाग्रत्स्वप्नावस्थागतमूर्तक्रियाविवर्तरूपमसदेवेति ।

(कलाटीका)

माह *अत्रेति* । विच्छेदांशे । तदुभयासांगत्य प्रकटयन् सिद्धान्तमाह *वस्तुतस्त्वित्याद्युपपन्नेत्यन्तेन*। *एवमेव*। असत्य एव । प्राण्यदृष्टवासनासहकारेणेति पाठः । प्राण्यदृष्टैश्चेति पाठान्तरम् । *तथा* । प्रपञ्चरूपतया । *एवं च* । तस्यासत्यत्वे च । *तन्नाश्यता* । तत्त्वज्ञाननाश्यता, सर्वप्रपञ्चवद् विच्छेदस्यापि । *इतीति* । प्रपञ्चितं पूर्वत्र परमार्थसारविवरणे चास्माभिरिति पाठः । ननु कथमेकस्य युगपत्तथात्वमतस्तत्राह प्रच्युतस्येत्यादिप्रागुक्तहारिकाव्याख्यानस्थहेलाराः-

स्वात्स्वाप्नस्य मिथ्यात्वं तथा तुरीयदशायामननुवृत्ते-रस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं संविदश्च सत्यत्वम्। उपाधि-वैशिष्ट्येन तदेव व्यवहारास्पदम्। निरुपाधिकं तु सर्व-व्यवहाराविषय' इति हेलाराजः।

आकृतिस्तु यत्र सम्भवति तत्रैव। गौतमीये "जात्या-कृतिव्यक्तयः पदार्थ" इति सूत्रे व्यक्तिपदेनच संख्यादिनि-

---

(कुञ्जिकाटीका)

अनेकपदार्थरूपत्वमेवेति। अविद्यावृत्तिभेदात्। *तथात्वम्*। अ-नेकरूपत्वम्। जाग्रदादिभिन्नत्वं तुरीयत्वम्। *तदेव*। ब्रह्मैव। *स-र्वव्यवहाराविषय इति*। "यद्वाचाऽनभ्युदितम्" इत्यादिश्रुतिभिर्व्य-वहाराविषयत्वस्यैवोपपादनात्। नन्वेवं "तं त्वेवमौपनिषदं पुरुषं पृ-च्छामि" इतिश्रुतिविरोधः। सत्यम्। "यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह" इतिश्रुत्या वाङ्मनसातीतत्वमेव तस्य। औपनिषदत्वं तु उपनिषज्जन्यान्तःकरणवृत्त्या स्वात्मानमप्यविषयीकुर्वन्त्या प्रतिबन्धक-ज्ञाननिवृत्तौ स स्फुरतीत्यर्थः। ननु घटादीनामाकारविशेषस्य सर्वत्र व्य-क्तिषु नियतत्वाभावात्कथमाकृतेर्वाच्यत्वं गौतमेनोक्तमत आह *आकृ-तिस्त्विति*। यत्राकृतिरेवं नियमतः पदेन प्रत्याय्यते तत्रैवाकृतिर्गौत-मसूत्रे वाच्यत्वेन विवक्षितेत्यर्थः। ननु घटत्वादौ जातिरपि व्यक्तिरेवे-त्यतो व्यक्तिपदेन गतार्थतां निराकरोति *व्यक्तिपदेनचेति*। *सं-ख्यादीति*। संख्याकारकविशिष्टेत्यर्थः। कुत्र आकृतिमात्रप्रतीतिस्त-

(कलाटीका)

जम्। *यथेत्यादि*। *तथात्वम्*। विरुद्धानेकपदार्थरूपत्वम्। *सं-विदश्च*। ब्रह्मणश्च। *उपाधीत्यग्रिमान्वयि*। तदेव ब्रह्मैव। मायाया अपि दुग्धस्य दधिभावेनेव न प्रपञ्चरूपः परिणामः किन्तु स्वर्णस्य कुण्डलरूपेणेव। एवंविधपरिणामो विवर्तपदेनोच्यते। अतएव प्रलये पुनरविद्यारूपेण सर्वावस्थानम्। यदि दधिवत्परिणमेत्तत्तदा तस्य पु-नर्दुग्धरूपत्ववत्प्रपञ्चस्य मायारूपेणावस्थानं भज्येत। तस्या यत् सं-स्काररूपेणावस्थानं तदेव ब्रह्मणि सर्वलयत्वेन व्यवह्रियते इति बोध्य-म्। गौतमीये आकृतेः पदार्थत्वं सम्भवाभिप्रायं न तु सार्वत्रिकमित्याह *काऽऽकृतिस्त्विति*। विशेषं वक्तुं प्रागुक्तमपि पौनरुक्त्यपरिहारमनु-वदति *गौतमीये इति*। जातिव्यक्त्योरपि तत्त्वमौत्सर्गिकं नतु सा-

शिष्टा व्यक्तिः। "पिष्टकमय्यो गाव" इत्यादावाकृतिरेव। वस्तुतस्तत्रापि जातिः। प्राण्याश्रितत्वेनाभिव्यक्ता तु पुण्यपापसाधनम्। तदुक्तं हरिणा—

चित्रादिष्वप्यभिव्यक्तिर्जातीनां कैश्चिदिष्यते।
प्राण्याश्रितास्तु ताः प्राप्तौ निमित्तं पुण्यपापयोः॥ इति।

चित्रादीत्यादिना प्रतिमाः। प्राण्याश्रिता इति प्राणिपदं कृतदेवताऽऽवाहनप्रतिमोपलक्षणम्। विसर्जने तु कृते ता न पुण्यपापसाधनम्।

(कुञ्जिकाटीका)

आह *पिष्टकमय्य इति*। स्वमतमाह *वस्तुत इति*। अचेतनजातीनामपि सर्वगतत्वमुपपादयति *चित्रादिष्विति*। आलेख्यलिखितेऽपि ब्राह्मणे सादृश्यात्तदाकारानुकारप्रत्ययोदयात्तत्रापि जातिप्रकाशः। चित्रस्योपघाते त्वधर्मो न भवति। एवं चित्रस्थब्राह्मणपूजायां धर्मोऽपि न भवति। कैश्चिदित्यरुचिबीजं तु मुख्यसादृश्यात्तत्प्रतिकृतिषु तत्प्रत्ययो भवति, न तु तद्वशात्तत्र जातिसमवाय इति। *कृतदेवतेति*। तत्र हि प्रतिष्ठाविधिना देवतानां प्रतिमायामहङ्कारो भवति। चण्डालादिस्पर्शे च तदभिमानाभावः। ननु प्रतिमायां देवताबुद्धेरध्यासे भ्रान्त्यापत्तिः। सत्यम्। अन्योन्यस्मिन्नन्योन्यबुद्धिरध्यासः। प्रतिमायामेव हि देवतादृष्टिर्न देवतायां प्रतिमादृष्टिः। *आवाहनम्*। अभिव्यक्त्यनुसन्धानम्। *विसर्जनम्*। निजरूपेणावस्था-

(कलाटीका)

वैत्रिकामित्याह*पिष्टकेति*। एवेनोभयव्यवच्छेदः। *जातिः*। सापि। तेनाकृतिसमुच्चयः। पूर्वेण तु व्यक्तिमात्रव्यवच्छेद इति भावः। नन्वेवं तन्नाशादौ प्रायश्चित्ताद्यापत्तिरत आह *प्राणीति*। तदाश्रितत्वेनाश्रयोत्पत्त्यनन्तरं तत्रावयवसंस्थानाभिव्यङ्ग्या सती स्वरूपसतीत्यर्थः। ननु ज्ञानमेव तत्साधनम्, अज्ञानेऽपि प्रायश्चित्ताद्युपदेशात्। *अपिना* प्राणिसमुच्चयः। *कैश्चित*। तत्त्वज्ञैः। उत्तरार्धवैयर्थ्यं परिहरन् शास्त्राविरोधमाह *प्राण्याश्रितेति*। प्रतिमादीत्यर्थः। तेन चित्रसंग्रहः। प्राणिषु तु तथा स्पष्टमेवेति न तत्रास्योपयोग इति (१)नापिरुक्तः। विशेषणफलमाह *विसर्जने इति*। नन्वेवमपि शालग्रामा-

(१) अपिनोक्त इति योजना।

ब्राह्मणत्वादयो भावाः सर्वत्रैव च ते स्थिताः ।
अभिव्यक्ताः स्वकार्याणां साधका इति च स्मृतिः ॥ इति च
यत्रैवोपदेशादिनाऽभिव्यक्तास्तत्रैव स्वकार्यसाध-
काः । प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वादिति भावः । सरूपसू-
त्रे भाष्ये ध्वनितं सर्वमेतत् । स्वर्गापूर्वदेवताशब्दादौ

(कुञ्जिकाटीका)

नचिन्तनम् । पूर्वं व्यक्तिसर्वगतत्वं सामान्यानामुक्तम्, इदानीं सर्वगत-त्वनयेऽप्याह *ब्राह्मणत्वादय इति* । भवन्ति सर्वत्रेति भावा ब्राह्म-णत्वादयः । ते प्राणिषु क्षत्रियादिष्ववस्थितत्वात्सर्वगताः । तथापि "ब्राह्मणमालभेत" इत्यादौ नाव्यवस्थाप्रसङ्गः । यत्रैव हि उपदेशादि-नाऽभिव्यक्तिमासादयन्ति तत्रैव स्वकार्यं साधयन्तीति पारम्पर्येण सम-र्थते । एवं च घटत्वादिजातयः प्रलये परमाण्वादिष्ववस्थिताः । स्मृ-तिरित्यनेन जातिवादिवाजप्यायनमते स्मरणं सूचितम् । *प्रतिनियते-ति* । तच्च ब्राह्मणत्वं विशुद्धमातापित्रोर्योनिजत्वव्यङ्ग्यम् । ननु गवा-दिशब्दोच्चारणे आकारविशेषस्याऽपि प्रतीतेरस्त्वाकृतेरपि शब्दार्थत्व-मत आह *स्वर्गापूर्वेति* । यदि हि आकृतिरपि शब्दार्थः स्यात् तदा स्वर्गादिशब्दे ऽपि तत्प्रतीत्यापत्तिः । तस्मान्निष्कृष्टोऽर्थमात्र एव श-

(कलाटीका)

ब्दसंग्रहस्तत्रावाहनाद्यभावात् । तत्त्वं तु तत्रापि शास्त्रसंमतमत आह ह्यनन्तरम् *ब्राह्मणत्वेति* । चा(१)र्थो ये इत्यादिः । *भावाः* । जात-यः । *(२)चः* । स्थितिसमुच्चये । *स्मृतिः* । स्मरणम् । *(३)चः* । पूर्वहरिसमुच्चये । अभीत्यस्य साकाङ्क्षत्वादाह *यत्रैवोपदेशेति* । (४)अयञ्च शास्त्रीयः । आदिना स्वप्ने फललाभादिः । *प्रतिनियतेति* । विशेषेत्यर्थः । *सर्वमेतदिति* । सर्वत्र जातिसत्त्वम्, तादृशे तस्या एव तत्साधनत्वं चेत्यर्थः । तत्रहि 'आकृत्यभिधानाद्वैकविभक्तौ वाजप्यायनः' इत्यादिना तत्सत्त्वं तदेकत्वं तस्या वाच्यत्वञ्चाङ्गीकृत्य नानार्थेष्वपि त-था स्वीकृत्य सरूपसूत्रं प्रत्याख्यातम् । सर्वत्र तदसत्त्वादौ तु तदर्थन्त-दावश्यकत्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । आकृतिस्त्वत्युक्तफलमाह *स्व-र्गेति* । शब्दार्थभूताया आकृतेरवयवसंस्थानरूपत्वस्योक्तभाष्योक्त-

---

(१) यत्तदोर्नित्यसाकाङ्क्षत्वेनापेक्षितानुक्तयोरित्यस्यानुक्तसंग्राहकोक्तसमुच्चयार्थेन चेनेत्यर्थः ।
(२) साधकाइतिचेत्यन्वयः । (३) श्लोकेबाह्य इतिचेत्यन्वयः ।
(४) उपदेश इत्यर्थः ।

नाकृतिर्बोध्या । दर्शनाभ्याससहकारेणैव तद्बोधात् । नव्यनैयायिकग्रन्थे प्रकृतिप्रत्ययार्थविचारस्तु व्याकरणवासनावासितान्तःकरणतया तत्रैव वास्तवत्वभ्रमेणेति बोध्यम् ।

अनन्ता वर्णा उत्पादविनाशशालिनस्तत्समूहश्च पदं बोधकमिति पक्षे तु पदानामानन्त्याच्छक्तिग्रहासम्भवेनानुगताकारप्रतीत्या सिद्धायास्तत्तत्पदगतघटपदत्वादिजातेर्वाचकत्वम् । अर्थगतजातेः शक्यत्ववत् । यथा भ्रमणत्वादिजातिश्चरमक्रियाप्रत्यक्षव्यङ्ग्या एवमेषापि चरमवर्णप्रत्यक्षव्यङ्ग्या । समुदाये बौद्धे भ्रमणत्ववदेषापि

(कुञ्जिकाटीका)

व्दार्थः । ननु कथमाकारविशेषस्य प्रतीतिस्तत्राह *दर्शनाभ्यासेति* । सास्नादिमत्स्वेव गोशब्दप्रयोगं पश्यतां तद्दर्शनाभ्यासादाकारविशेषप्रत्ययो नान्तरीयको न शाब्द इत्यर्थः ।

जातिस्फोटं व्युत्पादयति *अनन्त इति* । एतन्मते वर्णानामानित्यत्वात्तद्गता जातिरेव नित्येति सैव स्फोटशब्देनोच्यते । तदाश्रया एव तु ध्वनय उच्यन्ते । *चरमाक्रियेति* । विशिष्टप्रयत्नजनितेन विक्षेपविशेषणाभिव्यक्ता भ्रमणत्वादिजातिः प्रत्येकसमासाऽपि न गृह्यते भ्रमणानामन्त्यवृत्तौ तु गृह्यते इत्यर्थः । *एषा* । पदजातिः । *बौद्धे इ-

(कलाटीका)

त्वादिति भावः । एवञ्च तथा सूत्रयता गौतमेन पदलक्षणादिकरणान्न्यायमते पदस्फोट एव । तद् ध्वनयश्चाह *नव्येति* । अत्रापि वाक्यस्फोटस्यैव तत्त्वादाह *भ्रमेणेति* ।

एवं वाक्यव्यक्तिस्फोटं सिद्धान्तभूतमुक्त्वा प्राचोक्तं जातिस्फोटं तात्सिद्धान्तभूतमेकदेशिमतेनाह *अनन्ता इति* । सिद्धान्तरीत्याऽऽह *अनुगतेति* । इदं घटपदमित्यादीत्यर्थः । असम्भवनिरासायाह *अर्थेति* । ननु तद्व्यञ्जकत्वस्य प्रतिवर्णं सत्त्वे प्राचोक्तवर्णस्फोटपक्षोक्तदोषाः, सरो रस इत्यादौ बोधाविशेषापत्तिश्चात आह *यथाचेति* । *चरमवर्णेति* । पूर्वपूर्ववर्णानुभवसहकृतेत्यादिः । एवं च नोक्तदोषः । नन्वेवमपि प्रत्येकं तत्सत्त्वे आद्यदोषाभाव एवात आह *क्रियेति* । ननु क्रमिकवर्णसमुदायस्य यौगपद्यासम्भवेनानारब्धे तु गोशब्दे गोशब्द-

तादृशे वर्णसमुदाये व्यासज्यवृत्तिः। तदुक्तम्—
अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोट इति स्मृता। इति।
यद्वा शक्यतावच्छेदके शक्तेरिव शक्ततावच्छेदकेऽपि तस्याः सत्त्वमिति तस्याः स्फोटत्वव्यवहारः।
इति जातिस्फोटनिष्कर्षः।

परे तु यथाऽद्वैतिनामात्मभेद औपाधिको मायाकृतः चेत-

(कुञ्जिकाटीका)

ति*। व्यापाराणां समुदायासम्भवेन तत्समूहरूपक्रियाया अपि प्रत्यक्षासम्भवात् बौद्धे समुदाये जातिर्व्यज्यते इत्यर्थः। वर्णानामाशुविनाशित्वादाह *तादृशे इति*। बौद्धे इत्यर्थः। *व्यासज्यवृत्तिरिति*। तेन नैकवर्णोच्चारणे ऽर्थाभिव्यक्तिः। अतएवोक्तम्—अनेकव्यक्तीति*। अनेकवर्णव्यक्तीत्यर्थः। तथा च भिन्नप्रयत्नोदीरितध्वन्यभिव्यक्तो जातिस्फोटोऽयं विलक्षण एव। *यद्वेति*। यथा घटत्वादिकं वाच्यतावच्छेदकं तथा घटपदत्वादिकं शक्ततावच्छेदकमित्यर्थः।

आत्मभेद इति। अन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं जीवः। जीवाकाराऽहंत्वप्रकारकाविद्यावृत्तिपरिणतो जीवोऽन्तःकरणेनाभिव्यज्यते। मायावच्छिन्नं चैतन्यं परमेश्वरः। अन्तःकरणभेदाज्जीवानां भेदः। तदुक्तम्—

तस्यैकमपि चैतन्यं बहुधा प्रविभज्यते।
(१)यथाऽग्न्युत्था विस्फुलिङ्गा वारिराशेरिवोदकम्॥

औपाधिक इति। ननु चिन्मात्रस्याज्ञानं न स्वाभाविकं किन्त्वौ-

(कलाटीका)

त्वं कथं भवेदिति तत्र जातिर्दुरुपपदैवात आह *बौद्धे इति*। उभयत्र हरिसम्मतिमाह *तदुक्तमिति*। अनेकाभिर्वर्णव्यक्तिभिरभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोटो वाचिकाऽभिमतेत्यर्थः। स्फोटपदस्य च स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति व्युत्पत्त्या वाचक इत्यर्थः। एवञ्च ज्ञाताया एव तस्या वाचकत्वमिति स्फोटस्य सदातनत्वात्सर्वदाऽर्थापत्तिरिति निरस्तम्। इदं चाकृत्यधिकरणन्यायेनोक्तम्। न्यायादिमतेनाप्याह *यद्वेति*। *इतिजातीति*। इत्येवं प्राचोक्तजातिस्फोटनिष्कर्ष इत्यर्थः।

वस्तुतोऽस्यायुक्तत्वात्सिद्धान्तमतेनाह *परेत्विति*। औपाधिक-

(१) "अङ्गारकितमुत्पत्ति" इति पाठान्तरम्।

नस्यैकत्वेऽप्यस्त्येव, तत्रानुगमार्थं जातिकल्पना च दृश्यते, तथैकस्यैव तत्तत्कालतत्तद्वर्णानुरागरूपोपाधिभेदेनानन्त्यात्तत्पक्षे ऽपि अनुगतशक्तिग्रहाय जातिरावश्यकी । परं तेषां तत्तदुपाध्यवच्छिन्नः स्फोटो व्यक्तिपदभाक् । तत्तदुपाध्युपलक्षितश्च जातिपदभाक् । पूर्वमते तु जातिः पदार्थान्तरम् ।

यत्तु सर्वत्र व्यक्तिरनित्या तत्तद्व्यक्त्युपाहितं ब्रह्मैव जातिरिति ।

तन्न । आविद्याकानन्तव्यक्तिकल्पनापेक्षया जात्यादेरेव हेतुत्वकल्पने लाघवात् । अत एव "अग्नेरग्नित्वमपागाद्" इत्यादिश्रुतौ धर्मस्यैव नाश उक्तः । अत एव "सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे" इति वार्त्तिके आविद्यकः पदार्थो

(कुञ्जिकाटीका)

पाधिकम्, तत्र स्वस्यैवोपाधित्वे आत्माश्रय इति चेन्न । भेदस्य स्वभेदकत्ववत्स्वस्यैवोपाधित्वात् । चेतनस्यैकत्वेऽपि आत्मभेदोऽस्त्येवेत्यन्वयः । *अनुगमार्थमिति* । नियतशब्दव्यवहारार्थमित्यर्थः ।

इति श्रीमदाचार्यकृष्णमित्रकृतायां कुञ्जिकायां वाच्यवाचकशक्तीनां निर्णयः ॥

(कलाटीका)

इत्यस्य व्याख्या *मायेति* । *तत्र* नानात्मसु । *एकस्यैव* । वाक्यस्फोटस्यैव । *तत्पक्षे ऽपि* । प्रागुक्तसिद्धान्तपक्षेऽपि । अत्र नाधिकं किञ्चित् कल्प्यमित्याह *परमिति* । केवलमित्यर्थः । *तेषाम्* । सिद्धान्तिनाम् । एतेनातिरिक्तजातिकल्पने किं स्फोटकल्पनयेत्यपास्तम् । तद् ध्वनयन्नाह *पूर्वेति* । आविद्यकधर्मविशेष इत्यर्थः । सकलजीर्णोक्तिं खण्डयति *यत्त्विति* । आदिनोपाधिः । *तत्त्वकल्पने इति* । आविद्यकत्वकल्पने इत्यर्थः । इदमेव पूर्वं किञ्चेत्यादिनोक्तम् । एवेनाश्रयव्यवच्छेदः । स च नारायण इत्यपि प्रागुक्तम् । अत्रश्रुतिसंमतिमुक्त्वा भाष्यसंमतिमप्याह *अत एवचेति* । वार्त्तिके तद्व्या-

जातिर्यावद्व्यवहारं नित्या प्रवाहनित्या वेति द्वेधैवाकृते-र्नित्यत्वमुक्तम् । तच्चोपपादितमित्याहुः ।

इति वाच्यवाचकशक्तीनां निर्णयः ।

वाक्यसमग्रग्राहिका आकाङ्क्षा । सा चैकपदार्थज्ञाने तदर्थान्वययोग्यस्यार्थस्य यज्ज्ञानं तद्विषयेच्छा 'अस्या-न्वय्यर्थः कः' इत्येवंरूपा पुरुषनिष्ठैव । तथापि तस्या आकाङ्क्षाविषयेऽर्थे आरोपः । एतदेवाभिधानापर्यवसा-

(कुञ्जिकाटीका)

सा चैकेति । यथा घटादिपदार्थज्ञानानन्तरं तदन्वयिन आनय-नादेर्जिज्ञासा भवति । यद्यपि 'घटमानय' इतिवाक्ये द्वयोरपि पदार्थ-योरवगतत्वान्नास्ति जिज्ञासा, तथापि एकपदार्थज्ञानमात्र इत्यर्थः । *तद्विषयेच्छेति* । ज्ञानविषयिणी इच्छेत्यर्थः । *पुरुषनिष्ठैवेति* । इच्छारूपायास्तस्यास्तत्रैवौचित्यात् । *अर्थे आरोप इति* । विषयता-सम्बन्धेनाकाङ्क्षाया अर्थेऽपि सत्त्वात् । *एतदेवेति* । अभिधानस्य बोधकत्वस्यापर्यवसानमित्यर्थः । नन्वाकाङ्क्षायाः शाब्दबोधहेतुत्वात्प-

(कलाटीका)

ख्यानावसरे, द्वितीयमाविद्यकावयवसंस्थानविषयं न जातिविषयमिति ध्वनयन्नाह *आकृतेरिति* । भाष्ये इति भावः । *तच्चोपेति* । अ-नुपद्मेवेति भावः ।

इतिवाच्यादिनिर्णयव्याख्यानम् ।

अथ तद्धेतुत्वादाकाङ्क्षादिनिरूपणमित्याह *वाक्येति* । ऐश्वरे-त्यर्थः । नन्वाकाङ्क्षा सामान्यत इच्छा कोशादिप्रसिद्धेति कथं तस्या-स्तद्ग्राहकत्वमतः प्रकृतोपयोगिविशेषरूपां तामाह *सा चेति* । ज्ञाने सति यज्ज्ञानं भवति तद्विषयेच्छेति । ज्ञानविषयविषयेच्छेत्यर्थः । तद्-वाह *अस्येति* । इयमपि न प्रकृतोपयोगिनी इत्याह *पुरुषेति* । यद्यपीत्यादिः । विषयतासम्बन्धस्य विशिष्टबुद्ध्यनियामकत्वस्योपक्रमे एवोक्तत्वादाह *आरोप इति* । *एतदेवेति* । आरोपितार्थनिष्ठा-काङ्क्षारूपमेवेत्यर्थः । अभिधानापर्यवसानमाकाङ्क्षेति वृद्धोक्तिरिति भा-

नमित्युच्यते । 'अयमर्थोऽर्थान्तरसाकाङ्क्ष' इति व्यवहा-
रात् । पदे तु नारोपः, मानाभावात् । अर्थबोधोत्तरमेव
जिज्ञासोदयाच्च । 'पदं साकाङ्क्षम्' इति तु साकाङ्क्षार्थबो-
धकमित्यर्थकम् ।

तदुक्तं समर्थसूत्रे भाष्ये 'परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्य-
मेके । का पुनः शब्दयोर्व्यपेक्षा । न ब्रूमः शब्दयोरिति ।
किं तर्हि ? अर्थयोः । इह राजा पुरुषमपेक्षते ममा-
यमिति, पुरुषो राजानमपेक्षते अहमस्येति' इति ।
ईदृशजिज्ञासोत्थापकं चैकपदार्थेऽपरपदार्थव्यतिरेकप्र-

(कुञ्जिकाटीका)

दनिष्टत्वमेव युक्तमत आह *एकपदार्थे इति* । भवति चानयपदार्था-
भावे घटपदार्थे ऽन्वयबोधाजनकत्वम् । पदार्थोपस्थित्यनन्तरमेवान्वय-
बोधोत्पत्तेरर्थस्यैव जनकत्वमिति भावः । *अपरपदार्थव्यतिरेकः* ।

(कलाटीका)

वः । बोधापूर्त्तिरिति तदर्थः । उक्तहेतोरेवारोपे बीजत्वमाह *अयमर्थ-
इति* । एवव्यवच्छेद्यं ध्वनयन्नाह *पदेत्विति* । *मानेति* । तथा
व्यवहाराभावादित्यर्थः । अर्थविषयकत्वमेव तस्यां न पदविषयकत्वमि-
ति अन्यसम्बन्धादपि नारोप इत्याह *अर्थेति* । नन्विदं पदमितरप-
दसाकाङ्क्षमिति व्यवहारो बीजमस्त्येव तत्रापीत्यत आह *पदमिति*।
'प्रविश पिण्डीम्' इति न्यायेनाह *साकाङ्क्षार्थेति*। अन्यथा भाष्यवि-
रोधोऽपीति सूचयन्नाह *तदुक्तमिति* । एवेन यत्पदस्य यत्पदव्यति-
रेकप्रयुक्तान्वयबोधाजनकत्वं तत्पदे तत्पदवत्त्वमाकाङ्क्षा, तज्ज्ञानं तत्र
तद्रूपां वर्णयन्तो ऽन्ये सर्वेऽपि परास्ताः । तदेतद् ध्वनयन्ननयाऽपि कथं
प्रकृतसिद्धिरिति शङ्कानिरासायाह *ईदृशेति* । अस्या उपयोगमाह

युक्तस्यान्वयबोधाजनकत्वस्य ज्ञानमिति तद्विषये तादृशान्वयबोधाजनकत्वे ऽपि 'आकाङ्क्षा' इति व्यवहारः। एतज्ज्ञानस्य बोधहेतुत्वादेकवारमन्वयबोधे जाते तदजनकत्वज्ञानाभावान्न पुनरन्वयबोधः। कार्यसहवर्तित्वेनैव तस्य हेतुत्वान्न सर्वत्र बोधद्वयम्। अन्यथा प्रथ-

(कुञ्जिकाटीका)

अपरपदार्थज्ञानाभावः। तेन घटस्य सत्ता नास्तीत्यत्र नाव्याप्तिः। मौनिश्लोके ऽव्याप्तिवारणाय पदज्ञानस्य हेतुत्वावश्यकतया पदार्थनिष्ठैवाकाङ्क्षेति तात्पर्यम्। *तद्विषये*। बोधाजनकत्वज्ञानविषये। नन्वाकाङ्क्षायोग्यतयोः को भेद इति चेद्। इत्थम्। योग्यता यावद्वस्तुस्थायिनी जाते ऽपि बोधेऽस्त्येव, आकाङ्क्षा तु नास्तीति तयोर्भेदः। नन्वन्वयबोधे जाते पुनरप्यन्वयबोधापत्तिरत आह–*तदजनकत्वेति*। अत एवाजनितान्वयबोधजनकत्वमाकाङ्क्षेति परे। नन्वाकाङ्क्षानिश्चयस्य निश्चयत्वघटिततया लाघवादनाकाङ्क्षाज्ञानाभावस्यैव हेतुत्वमस्त्विति चेन्न। तत्राप्रामाण्यनिर्णयस्योत्तेजकत्वे गौरवात्। आकाङ्क्षानिश्चयस्य हेतुत्वे तु अप्रामाण्यज्ञानस्यैवोत्तेजकत्वमिति लाघवम्। *कार्यसहेति*।

(कलाटीका)

एतदिति। तद्रूपाकाङ्क्षाज्ञानस्येत्यर्थः। एवं सति प्राप्तदोषं परिहरति *कार्येति*। *तस्य*। एतज्ज्ञानस्य। एवेन पूर्ववर्तित्वव्यवच्छेदः। संस्कारे कल्पनमिति भावः। *अन्यथा*। तेनैव तत्त्वानङ्गीकारे पूर्वव-

मद्बोधहेतोस्तज्ज्ञानस्य द्वितीयबोधात्पूर्वमपि सत्त्वेन तद् दुर्वारं स्यात् ।

अन्वयबोधश्च तदाकाङ्क्षितसकलक्रियाकारकादि-विषयो विवक्षितः ।

एतेन तस्य हेतुत्वे खण्डवाक्यार्थबोधोत्तरं महावा-क्यार्थबोधो न स्यादित्यपास्तम् ।

खण्डबोधस्य क्रियातद्विशेषणकारकतद्विशेषणैत-दन्यतरमात्रविषयकत्वात् । अत एव "सुरतक्रीडापिकी-

---

(कुञ्जिकाटीका)

बोधात्पूर्वं बोधाजनकत्वज्ञाने सत्यपि बोधे सति बोधाजनकत्वज्ञाना-भावान्न पुनर्बोध इत्यर्थः । *तज्ज्ञानस्य* । बोधाजनकत्वज्ञानस्य । *द्वितीयबोधादिति* । प्रथमबोधकाले आपादनीयादित्यादिः । *तत्* । बोधद्वयम् । ननु अवान्तरवाक्यार्थबोधानन्तरं महावाक्यार्थबोधाना-पत्तिरत आह *सकलक्रियेति* । अत एव तात्पर्यविषयान्वयबोधा-जनकत्वमाकाङ्क्षेति परे । *क्रियाकारकेति* । कचिक्रियातद्विशेषण-

(कलाटीका)

त्तिन्वमात्रेण तदङ्गीकारे । *तद्* । बोधद्वयम्, सार्वत्रिकम् । दोषान्त-राभावायाह *अन्वयेति* । किंतद्विवक्षाफलं तदाह *एतेनेति* । अस्यार्थमाह *खण्डेति* । खण्डवाक्यार्थेत्यर्थः । *मात्र* । कैवल्ये । *अतएव* । खण्डवाक्यार्थबोधोत्तरमिष्टमहावाक्यार्थबोधे दोषाभा-वस्येष्टत्वेनेदृशान्वयबोधस्याभिप्रेतत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा सर्वत्र तथा सत्त्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । *सुरतेति* । केङ्कारः स्मरकार्मुकस्ये-

नां रवः" "कङ्कणक्वाणः प्रेम तनोतु वो नववयोलास्या-य वेणुस्वनः" इत्यादौ समाप्तपुनरात्तस्य दोषतोक्ता-ऽऽलङ्कारिकैः । क्रियाकारकभावेनान्वयबोधकसकलप-दोक्त्यनन्तरं तद्धटकयत्किञ्चिदन्वयिविशेषणोपादानं हि समाप्तपुनरात्तत्वम् ।

(कुञ्जिकाटीका)

योः क्वचित्कारकतद्विशेषणयोः प्रथममन्वय इत्यर्थः । *सुरतक्रीडे-ति* । तन्व्याः कङ्कणक्वाणः वः प्रेम तनोतु । स कीदृशः सुरतक्रीडा-यां याः पिकयः कोकिलाः तासां शब्दः । पुनः कीदृशः, नववयोनृत्या-र्थवेणुस्वनः । अत्र वाक्यार्थे समाप्ते वेणुस्वन इति विशेषणोपादाना-त्समाप्तपुनरात्तत्वम् । *तद्घटकेति* । तद्घटको यः कश्चित्तदन्वयि-नो विशेषणस्येत्यर्थः ।

(कलाटीका)

त्यादिः । *कङ्कणेति* । 'झङ्कारो रतिमञ्जरीमधुलिहां लीलाचकोरी-ध्वनिः । तन्व्याः कञ्चुकिकाऽपसारणभुजाक्षेपस्खलादित्यादिः । *आ-दिना प्रागप्राप्तेत्यादि । अत्र तनोतु व इति समाप्तमेव वाक्यं नववय इत्यादिविशेषणान्वयायोपात्तम् । अतएवेत्यस्यार्थं सूचयन् फलित-माह *क्रियेति* । वाक्यस्य पुनरुपादानं स्वघटकद्वारेत्याह *तद्घट-केति* । विशेष्यभूतक्वाणेत्यर्थः । शाब्दस्तु 'समाप्तं जनितविवक्षिता-न्वयबोधकं वाक्यं सद्यत् पुनरुपात्तं तद्घटकान्वयिशब्दोपादानेन त-द्घटकद्वारा पुनरनुसन्धानविषय' इति ।

हरिदास-संस्कृत-सीरिज़् ।

१ पाणिनीयशिक्षादिसंग्रहः । अर्थात् पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता, अष्टाध्यायीसूत्रपाठः, गणपाठः, वार्त्तिकपाठः, धातुपाठः, परिभाषापाठः, लिङ्गानुशासन, उणादिसूत्रपाठः, फिट्सूत्रपाठः, नवाह्निकभाष्यवार्त्तिकपाठश्चेतद्दशपाठसंग्रहात्मकोऽयं ग्रन्थः मूल्यम् ०-८-०

२ लघुसिद्धान्तकौमुदी । विषमस्थल टिप्पणी सहिता (शिक्षा-सूत्रपाठ-धातुपाठ-गणपाठ-वार्त्तिकपाठ-परिभाषापाठ सहिता) ग्लेज़ कागज मूल्यम् ०-१२-०
" मोटा रफ कागज " ०-१०-०
" पतला रफ कागज " ०-८-०

३ शब्दरूपावलिः । (शतशब्दा) अर्थात् १०० संख्यशब्दानां-रूपाणि । " ०-२-०

४ सारस्वतम् । सटीप्पण पूर्वार्द्धम् । " ०-८-०

५ पूर्वपक्षावली । सपरिष्कृता । " ०-३-०

६ वेदान्तपरिभाषा । धर्मराजाध्वरीन्द्रकृता । शिवदत्त-पण्डितकृतार्थदीपिकाटीका सहिता । वेदान्ताचार्य भट्ट त्र्यम्बकरामशास्त्रिकृत विषमस्थलावबोधिन्या बृहट्टीपण्या समेता । मूल्यम् १-४-०

७ श्रुतबोधः । महाकवि श्रीकालिदासविरचितः । पं० श्री कनकलाल शर्म्मणा (मैथिलेन) विरचितया परीक्षोपयोगिन्या विमलाख्यया संस्कृत टीकया भाषाटीकया च समलंकृतः । मूल्यम् ०-३-०

८ पुष्टिमार्गीयस्तोत्ररत्नाकरः । पुरुषोत्तमनामसहस्र-षोडसग्रन्थसर्वोत्तमस्तोत्रप्रभृति (८५) स्तोत्रग्रन्थ-समूहात्मकः । मूल्यम् ०-१२-०

९ कर्पूरस्तवः । श्रीमहाकालप्रणीतः । पण्डितराजरङ्ग-नाथ विद्वद्विरचित दीपिकाख्यटीकया, तथा साहित्याचार्य पण्डित नारायणशास्त्रि खिस्ते-कृत-परिमल नामकया टीकया च समन्वितः । मूल्यम् ०-६-०

प्रकाशक—

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़-आफिस, विद्याविलास प्रेस,

गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी ।

काशीसंस्कृतसीरीज़-ग्रन्थमाला ।

इयं काशी-संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीनाः नवीनाश्च दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रकाश्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते ।

१ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १) रु० १—८

२ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृतान्वयार्थबोधिनीटीकासहितम् । (वेदान्तं १) रु० ८—०

३ वैशेषिकदर्शनम् । पं० श्रीढुण्ढिराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यांसमन्वितम् (वैशेषिकं१)रु०२—०

४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्ठाचार्यकृतभाष्यत्रयेण टिप्पण्या च समलङ्कृतम् । (वैदिकं १) रु० ०—६

५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः-प्रथम भाग अव्ययीभावान्तः । (व्याकरणं १) रु० ५—०

५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादिसमासपर्यन्तः । द्वितीय भाग (व्याकरणं १) रु० ८—०

६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुणनिरूपणदिनकरीय" महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रिकृतव्याख्यासहिता । (न्यायं १) रु० ६—०

७ पञ्चीकरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रिकासमवेतविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्तं २)रु० ०—८

८ अलङ्कारप्रदीपः । श्रीविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः । (काव्यं १) रु० ०—८

९ अनङ्गरङ्गः । महाकविकल्याणमल्लविरचितः । (कामशास्त्रं१) रु० ०—१२

१० जातकपारिजातः । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः । (ज्यो० १) रु० २—०

११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीयश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजन-कल्पसहितम् । (कर्मकाण्डम् १) रु० ०—८

१२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मंगलभाष्य-निम्बार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिकं २) रु० १—४

१३ श्रीमत्सनत्सुजातीयम्—श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण नीलकण्ठीव्याख्यया च संवलितम् । (वेदान्तं ३) रु० १—४

१४ कुमारसंभवं महाकाव्यम् । महाकवि श्रीकालिदासवि० । सञ्जीवनी शिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (काव्यं२) रु० १—८

१५ श्रुतबोधश्छन्दोग्रन्थः । आनन्दवर्द्धिनीतात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत-भाषाटीकासहितः । (छंदः १) रु० ०—६

१६ कारिकावली । मुक्तावली-न्यायचन्द्रिकाटीकाद्वयसहिता सटिप्पणा । (न्यायं २) रु० १—०

१७ पारस्करगृह्यसूत्रम्। काण्डद्वये हरिहर-गदाधर० तृतीयकाण्डे हरिहर–जयराम–प्रणीतभाष्येण समलङ्कृतम्। हरिहरभाष्यसहितस्नानत्रिकाण्डिकासूत्र—गदाधरभाष्यसहितश्राद्धनवकण्डिकासूत्रैः यमलजननशान्ति–पृष्टोदिवि–शौच–भोजन—कामदेवकृतभाष्यसहितोत्सर्गपरिशिष्टसूत्रैः परिष्कृतं–टिप्पण्यादिभिः सहितं च। (कर्मकाण्डं २) रु० ३—०

१८ संक्षेपशारीरकम्। मधूसूदनीटीकासहितम् संपूर्ण (वेदान्तं४) रु० ८—०

१९ लघुजूटिका–अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिनिर्मितिः। (व्याकरणं २) रु० ०—८

२० कातीयेष्टिदीपकः। (दर्शपौर्णमासपद्धतिः) महामहोपाध्याय-पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयविरचितः। (कर्मकाण्डं) रु० १—०

२१ सप्तपाठि श्रीशिवमाहिम्नस्तोत्रम्। श्रीगन्धर्वराज पुष्पदन्ताचार्यविरचितम्। हरिहरपक्षीय–मधुसूदनीटीकया (संस्कृतटीका–संस्कृतपद्यानुवाद–भाषाटीका–भाषापद्यानुवाद–भाषाबिम्ब) पञ्चमुखीनाम्न्या टीकया–शक्तिमहिम्नस्तोत्रेण च समन्वितम्। (स्तोत्रवि० १) रु० १—०

२२ बौद्धाऽऽचार्यश्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः सटीकन्यायबिन्दुः। भाषाटीकासहितः। (बौद्धन्याय वि० १) रु० १—८

२३ सपरिष्कृत-दर्पणसहितवैयाकरणभूषणसारः। (व्याकरणं ३) रु०४—०

२४ न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यटीका। श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता। सम्पूर्ण (न्यायविभाग ३) रु० ६—०

२५ मीमांसान्यायप्रकाशः। (आपदेवीयः) श्रीचिन्नस्वामिशास्त्रिकृतया सारविवेचिन्या व्याख्यया सहितः। (मीमांसा १) रु० २—०

२६ पौरोहित्यकर्मसारः। (टिप्पणीसमलंकृतः) प्रथमो भागः श्रीरमाकान्तशर्मणा संगृहीतः। (कर्मकाण्डवि० ३) रु० ०—४

२७ लघुशब्देन्दुशेखरः। म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः अव्ययीभावान्तो भागः, म०म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त-पर्वतीयकृतशेखरदीपकाख्येन टिप्पणेन समुज्ज्वलितः। (व्या०४) रु० ४—८

२८ रघुवंशमहाकाव्यम्। श्रीकालिदासविरचितम् पञ्चसर्गात्मकम्। म० म० श्रीमल्लिनाथसूरिकृतसञ्जीविनीटीकया पं० श्रीकनकलाल ठक्कुरकृताऽर्थप्रकाशिकाटीकया च समलङ्कृतम्। (काव्य३) रु० ०-१२

२९ कामसूत्रम्। श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीतं बहुयत्नरासादितया पूर्णया-जयमङ्गलरचितया टीकया समेतम्। बहुखण्डितपाठान् परिपूर्य,सूत्राङ्कांश्च संयोज्य, परिष्कृत्य संशोधितम्। (काम०२) यन्त्रस्थ

३० न्यायकुसुमाञ्जलीः। न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितः। म० म० रुचिदत्तकृतमकरन्दोद्भासित म० म० वर्द्धमानोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसहितः। (न्यायं ४) रु० ६—०

३१ परिभाषेन्दुशेखरः। म० म० श्रीनागेशभट्टरचितः। म० म० भैरवमिश्रविरचितया भैरवीत्यपराख्यया परिभाषाविवृत्या—तत्त्वप्रकाशिकया टीकया च सहितः। (व्याकरणं ५) यन्त्रस्थ

३२ अर्थसंग्रहः। पूर्वमीमांसासारसंग्रहरूपः। श्रीलौगाक्षिभास्करविरचितः। श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामेश्वरशिवयोगिभिक्षुविरचितमीमांसार्थकौमुद्याख्यव्याख्यासहितः।(मीमां०२)रु०१—०

३३ न्यायवार्त्तिकम् न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्योपबृंहणम्। परमर्षिभारद्वाजाद्द्योतकरविरचितम्। महर्षि-गोतमादिचरितसम्वलितबृहत्भूमिकासहितम्। (न्यायं वि० ५) रु० ६—०

३४ शुक्लयजुर्वेदसंहिता। वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखीया। श्रीमदुव्वटाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण श्रीमन्महीधराचार्यविरचितवेददीपेन च सहिता। (भाग १-२-३-४)(वैदिकं ३) रु० ८—०

३५ शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिता। श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसहिता। १ अध्यायादारभ्य २० अध्यायपर्यन्ता। (वैदिकं ४) रु० ६—०

३६ सिद्धान्तलेशसंग्रहः। श्रीमदप्पयदीक्षितविरचितः। श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यकृष्णानन्दतीर्थविरचितया कृष्णालङ्काराख्यया व्याख्यया समलंकृतः। (वेदान्तं ४) रु० ६—०

३७ काशिका। श्रीपाणिनिमुनिविरचितव्याकरणसूत्राणां वृत्तिः विद्वद्वर-वामन-जयादित्यविनिर्मिता। (व्याकरणं ६) रु० ६—०

३८ प्राकृतप्रकाशः। भामहकृतः। श्रीमद्वररुचिप्रणीतप्राकृतसूत्रसहितः। टिप्पण्या च संयोजितः। (व्याकरणं ७) रु० १—४

३९ जीवन्मुक्तिविवेकः श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचितः। भाषानुवादसमेतः। (वेदान्तं ६) रु० २—०

४० श्रीनारदीयसंहिता। ब्रह्मणोपदिष्टो नारदमहामुनिप्रोक्तो ज्यौतिषग्रन्थः। (ज्यौतिषं २) रु० ०—६

४१ मेदिनीकोशः मेदिनीकारविरचितः। (कोशं १) रु० १—८

४२ मीमांसादर्शनम्। श्रीशबरस्वामिविरचितभाष्यसहितम्। सपूर्णम्। (भाग१—२) (मीमांसा ३) रु० १०—०

४३ न्यायदर्शनम्। श्रीगोतममुनीप्रणीतम्। श्रीवात्स्यायनमुनीप्रणीतभाष्यसहितम्। श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितन्यायसूत्रवृत्त्यनुगतम्। टिप्पण्यादिसहितम् (न्यायं ६) रु० ३—०

४४ दानमयूखः। विद्वद्वरश्रीनीलकण्ठभट्टविरचितः। (धर्मशास्त्रं१) रु० १—८

४५ कालमाधवः। विद्वद्वरश्रीमाधवाचार्यविरचितः। (धर्मशास्त्रं२) रु० १—८

४६ भास्वती । श्रीमच्छतानन्दविरचिता । श्रीमातृप्रसाद (दैवज्ञभूषण) पाण्डेयेन कृताभ्यां छात्रबोधिनीनाम संस्कृतसोदाहरण भाषाटीकाभ्यां सहिता । (ज्योतिष ३) रु० २—०

४७ फक्किकाप्रकाशः । उपाध्यायोपाह्ववैयाकरणकेसरीबिरुदाङ्कितमथिलेन्द्रदत्तशर्मविरचितः । पं० सीतारामशर्मकृतटिप्पण्या विभूषितः। (व्याकरण ८) रु० १—४

४८ मिताक्षरा । श्रीगौडपादाचार्यकृतमाण्डूक्यकारिकाव्याख्या--श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वयंप्रकाशानन्दसरस्वतीस्वामिकृता। शंकरानन्दकृतमाण्डूक्योपनिषद्दीपिका च। (वेदा०७) रु० १—४

४९ काव्यप्रकाशः । श्रीमम्मटाचार्यविरचितः । पं० श्रीहरिशङ्करशर्मणा मैथिलेन संगृहीतया नागेश्वरीटीकयाऽलङ्कृतः। (काव्य०४) रु० ४—०

५० अधिकरणकौमुदी । श्रीदेवनाथठक्कुरकृता । (मीमां० ४) रु० १—०

५१ रघुवंशमहाकाव्यम्। श्रीकालिदासविरचितम् म.म. श्रीमल्लिनाथकृतसञ्जीविनीटीकयोपेतम् पं० श्रीकनकलालठक्कुरेण कृता भावबोधिनी टिप्पण्या समलङ्कृतः संपूर्णम् । (काव्य ५) रु० १-४

५२ कायबोधः। साजनीकृत टीकोपेतः। दत्तात्रेय सम्प्रदायाऽनुगतः। रु०—८

५३ रसचन्द्रिका । श्रीविश्वेश्वरपाण्डेय निर्मिता । (काव्य० ६) रु०१—०

५४ अलङ्कारमुक्तावली। श्रीविश्वेश्वर पाण्डेयनिर्मिता। (काव्य०७)रु०-१२-०

५५ वृत्तरत्नाकरः-भट्टकेदारप्रणीतः । नारायणभट्टीयव्याख्यासहितः। सम्पादकनिर्मितविषमस्थलटिप्पणोपेतः । श्रुतबोधच्छन्दोमञ्जरीसुवृत्ततिलकैश्च समेतः । (छंद वि० १) १—८

५६ अलङ्कारशेखरः। केशवमिश्रकृतः। साहित्योपाध्याय श्री अनन्तरामशास्त्रिणा भूमिकादिभिः संभूष्य संशोधितः। (अल०वि०१)रु० १-४

५७ शक्तिवादः। श्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः। टीकात्रयोपेतः। कृष्णभट्टकृतया मञ्जूषया—माधवभट्टाचार्यनिर्मितया विवृत्या श्रीमन्माध्वसंप्रदायाचार्यदार्शनिकसार्वभौमसाहित्यदर्शनाद्याचार्यतर्करत्नन्यायरत्न गोस्वामिदामोदरशास्त्रिरचितया विनोदिन्या च समेतः। (न्या० वि० ७) रु० २-०

५८ प्रौढमनोरमा । म. म. श्रीभट्टोजीदीक्षितविरचिता तत्पौत्र म. म. श्रीहरिदीक्षितविरचितलघुशब्दरत्नाख्यव्याख्ययासमेता । म. म. पण्डितश्रीभैरवमिश्रविरचितशब्दरत्नव्याख्यया युक्ता । श्रीयुतभाण्डारीत्युपाह्वमाधवशास्त्रिविरचित प्रभानामकटिप्पण्या समलङ्कृता । श्रीयुतजगन्नाथशास्त्रिविरचितयाव्ययीभावस्य शब्दरत्नप्रदीपकनामकटीप्पण्याऽलङ्कृता (अव्ययीभावान्तः प्रथमो भागः) (व्याकरण वि० ९) रु० ५—०

५९ आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्। श्रीहरदत्तप्रणीतयाऽनाकुलाख्यया व्याख्यया, श्रीसुदर्शनाचार्यप्रणीतया तात्पर्यदर्शनाख्यया व्याख्यया च समलङ्कृतम्, पृथक् सूत्रपाठेन, पाठभेदेन, मीमांसापदार्थविवरणेन च संयोजितम् । (कर्म० वि० ५) रु० ४—०

६० नाट्यशास्त्रम् । भरतमुनिप्रणीतम् (सम्पूर्णम) साहित्योपाध्याय एम.ए. इत्यादिपदवीभाजा पण्डित बटुकनाथ शर्मणा तथा साहित्यशास्त्रि एम.ए. पदवीभृता पण्डित बलदेवोपाध्यायेन च सम्पादितम् । (नाट्यशास्त्र वि० १) रु० ५—०

६१ काव्यालङ्कारः । श्रीभामहाचार्येण विनिर्मितः । काशीविश्वविद्यालयाध्यापकाभ्यां पण्डित बटुकनाथ शर्मा एम० ए० साहित्योपाध्यायः तथा पण्डित बलदेव उपाध्याय एम० ए० साहित्यशास्त्री इत्येताभ्यां भूमिकादिभिः समलङ्कृत्य सम्पादितः, काशी विश्वविद्यालयोपकुलपतिपदं विभूषयद्भिः श्रीमदाचार्यप्रवरैः आनन्दशङ्कर ध्रुव महोदयैः लिखितेन प्राक्कथनेन सनाथीकृतः । (अलङ्कार वि० २) रु० १—८

६२ ब्रह्मवादः । गोस्वामि श्रीहरिरायजी महाराज विरचितः । श्रीगोपालकृष्णभट्ट विरचित विवरणाख्यव्याख्यासमलङ्कृतः । तथा गोस्वामी श्रीव्रजनाथविरचितो ब्रह्मवादः । तथा शुद्धाद्वैतपरिष्कारः श्रीमद्रामकृष्णभट्ट विरचितः । श्रीरघुनाथशास्त्रि विरचित शुद्धाद्वैतपरिष्कारतात्पर्यम् । श्रीहरिशङ्कर शास्त्रि-वेदान्तविशारदेन विस्तृत भूमिकया विविधपारिशिष्टैर्भाषानुवादेन टिप्पण्यादिना च समलङ्कृतः । (शुद्धाद्वैतसम्प्रदाय वि० १) रु० १—०

६३ प्रेमरसायनम् । श्रीविश्वनाथपण्डितरचितम् (का० वि० ८) रु० १—०

६४ व्याप्तिपञ्चकरहस्यम् सिंहव्याघ्रलक्षणरहस्यं च । श्रीमथुरानाथतर्कवागीशकृतम् । न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिश्र विरचित गंगानिर्झरिणीव्याख्यया टिप्पण्यादि विभूषितं च । (न्या० वि० ८) रु० ०—१२

६५ सिद्धान्तबिन्दुः । श्रीमधुसूदनसरस्वती विरचितः । श्रीभगवान् शङ्कराचार्य विरचित दशश्लोकव्याख्यारूपः श्रीगौड ब्रह्मानन्दविरचित न्यायरत्नावली-नारायणतीर्थ विरचित लघुव्याख्या टिप्पणीसहितः । (वेदान्त वि० ८) रु० ५—०

६६ अन्त्यकर्मदीपकः आशौचकालनिर्णयसहितः । प्रेतकर्मब्रह्मीभूतयतिकर्मनिरूपणात्मकः । महामहोपाध्याय पं० श्री नित्यानन्दपन्तपर्वतीय विरचितः । (कर्मकाण्ड वि० ६) रु० १—८

६७ सांख्यदर्शनम् । श्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृत सांख्यप्रवचनभाष्यसमलङ्कृतम् । (सांख्य वि० १) रु० २—०

६८ अनेकार्थसङ्ग्रहो नाम कोशः । आचार्यश्रीहेमचन्द्रेण विरचितः । (कोश वि० २) रु० २—०

६९ शिशुपालवधम् । श्रीमन्माघकविनिर्मितं श्रीवल्लभदेवकृतया सन्देहविषौषधिव्याख्यया महोपाध्याय श्रीमल्लिनाथकृतया सर्वङ्कषाव्याख्यया समेतम् । (सम्पूर्णम्) रु० ३—८

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक बनारस सिटी ।